

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
Б. Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ

Д 08.20.622 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 336.631.2(575.2)

ЖУМА КЫЗЫ РАИЗА

**Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүү стратегиясынын
финансылык механизми: методологиясы, пайдалануу концепциясы**

08.00.10 – финансы, акча жүгүртүү жана насыя

Экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын

изденип алуу үчүн жазылган

Авторефераты

Бишкек - 2021

Иш Ж.Баласагын атындагы И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин экономика кафедрасында аткарылган

Илимий кеңешчи: Илимий кеңешчисиз

Расмий оппоненттер: **Алыбаев Джапар Бузурманкулович,**
экономика илимдеринин доктору, доцент,
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин экономика кафедрасынын
бюашчысы
Джапарова Дамира,
экономика илимдеринин доктору, доцент,
Кыргыз-Түрк МАНАС университети, экономика
кафедрасы, профессор
Дюсембаев Каким Шаяхметович,
экономика илимдеринин доктору, профессор,
Нархоз университети, профессор

Жетектөөчү уюм: Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш,
транспорт жана архитектура университети,
бухгалтердик эсеп жана аудит кафедрасы, дареги:
720011, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.,
Малдыбаев көч., 34 б.

Диссертацияны коргоо 2021-жылдын 24 декабрда саат 14.00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин алдындагы экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 08.20.622 диссертациялык кеңештин жыйынында өтөт, дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547.

Диссертацияны коргоону онлайн көрсөтүүнүн жеке коду:
<https://vc.vak.kg/b/d08-vqw-pjg-qie>

Диссертация менен Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек Жолу пр., 394) жана Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек ш., Киев көч., 44) китепканаларынан, ошондой эле ДК сайтынан: <http://dissovetecon.knu.kg> таанышууга болот.

Автореферат 2021-жылдын 22 ноябырда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
э.и.д, доцент

Есеналиева Б.Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Экономиканы өнүктүрүүнүн жаңы тенденциялары мамлекеттик финансы системасына өзгөчө маани берет жана айыл чарбасында финансы механизмдерин андан ары модернизациялоону, ошондой эле ички жана тышкы чөйрөнүн факторлорун кыйла активдүү пайдалануунун шарттарында өз өндүрүш ишин жүзөгө ашыруучу айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөрдү финансылык колдоонун мамлекеттик стратегиясын өнүктүрүүнүн максатка ылайыктуулугун талап кылат.

Ата мекендик агрардык экономиканын азыркы абалын акыркы жылдары өзгөчө Дүйнөлүк соода уюмуна (ДСУ) жана Евразия экономикалык бирлигине (ЕАЭБ) кирүү менен тармакты динамикалуу өнүктүрүүнүн негизи болгон инновациялык мамиледен тышкары кароого болбойт. Бул жана глобалдык мүнөздөгү башка жагдайлар мамлекеттик жөнгө салуунун улуттук финансы системасынын жана айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн агрардык секторунун субъекттеринин бюджеттик каржылоонун эл аралык системасына ыңгайланышуусунун илимий-методологиялык жана уюштуруучулук негизинин, коргоочу, компенсациялык жана антидемпингдик чараларды кеңири колдонуу зарылдыгын шарттады.

Өлкөнүн экономикасынын агрардык секторун реформалоо жана рынок мамилелерин тереңдетүү чарба субъекттеринин финансы ресурстарын түзүү жана аларды сарамжалдуу пайдалануу үчүн өз алдынчалуулугун жана коммерциялык жоопкерчилигин олуттуу жогорулатты. Тармакта рынок механизмдерин артыкчылыктуу өнүктүрүү, экономиканы либералдаштыруу бир эле убакта мамлекеттик башкаруу түзүмүнүн жөнгө салуучу ролунун алсызданышы, рынок мамилелерине өтүүдө укуктук, экономикалык жана финансылык негиздерди превентивдүү иштеп чыгуунун жоктугу көптөгөн айыл чарба ишканаларынын финансылык тобокелдигин өсүшүнө алып келди.

Республиканын Улуттук стратегиясынын жоболоруна жана прораммаларына ылайык жүзөгө ашырылуучу мамлекеттик финансылык жөнгө салуу жана айыл чарбасын колдоо айыл чарба товарын өндүрүүчүлөрдүн финансылык абалын жакшыртуу боюнча белгилүү оң жылыштарды алып келди. Бирок, айыл чарбасын натыйжалуу өнүктүрүүгө жана финансылык абалын жакшыртууга багытталган мамлекеттик жана региондук деңгээлде иштелип чыккан жана кабыл алынган программалык документтер бардык көрсөткүчтөр боюнча аларды аткарууну камсыз кыла алган жок, бул тармактагы олуттуу көйгөйлөрдү түп тамырынан чечүүгө мүмкүндүк берген жок. Экономиканын агрардык секторун изилдөө көрсөткөндөй, айыл чарабаны мамлекеттик жөнгө салууну жана финансылык колдоону түзүүнүн жана анын финансылык механизмдин модернизациялоонун бүтүндөй илимий концепциясын иштеп чыгуу зарыл, ал азыркы шарттарга жана дүйнөлүк чарбалык процесстин экономикалык интеграциялоо талаптарына ылайык тармакта финансылык ресурстарын жана потенциалын натыйжалуу пайдаланууну шарттай алат.

айыл чарбасынын финансылык механизминин, мамлекеттик финансылык жөнгө салуунун жана колдоонун азыркы концепциясын түзүү боюнча илимий-теориялык, методикалык жана практикалык жоболорлу жалпылоо узак мөөнөттүү келечекке карай стратегиялык максаттарды жана милдеттерли түзүүгө, финансылык ресурстарды келечектүү башкарууга методологиялык жана практикалык мамилелерди сунуштоого мүмкүндүк берет.

Финансы системасын изилдөөнүн теориялык-методологиялык жана концептуалдуу негиздери жана экономикалык мамилелерди өнүктүрүүнүн тиешелүү мезгилдери боюнча анын инструменттери Д. Аакер, Г.В. Атаманчук, С. Брю, А.П. Градов, М. Кастельс, К. Макконнелл, Д. Рикардо, Й. Шумпетер, Б. Санто, П. Фишер, Ж. Б. Сэй, Ж.Ш.Л. де Сисмонди, К. Фримен, П. Самуэльсон, А. Смита, Д. Риккардо, Ф. Кенэ, К. Маркса, А. Тюрго, М. Фридмана жана башка классиктердин эмгектеринде берилген.

Айыл чарба тармагындагы илимий концепцияларды өнүктүрүү жана финансы, насыя берүү, бааларды түзүү, камсыздандыруу жана салык салуу боюнча КМШ өлкөлөрүнүн окумуштуулары салым кошкон: А.М. Александров, Д.А. Аллахвердян, К. Боумен, А.М. Бабич, К.Х. Барфиев, Т.А. Есирпекоев, А.М. Бирман, И.М. Кулишер, В.А. Лебедев, И.Х. Озеров, М.А. Пессель, А.К. Кошанов.

Айыл –чарба субъекттерине финансылык-насыя берүү механизмдерин пайдалануу, мамлекеттик жөнгө салуу жана финансылык колдоо контекстинде теориясын жана практикасын изилдөөдө ата мекендик окумуштууларды академик Койчуева Т. К., экономика илимдеринин докторлору К. А. Абдымаликова, А. С. Сарыбаева, А. О. Кожошева, А. А. Саякбаевой, Д. Ч. Бектеновой, Д. Джапаровой В. Е. Савина, Ч. Р. Кулуевой, М. А. Токтобековой, С. Ж. Чолбаевой ж.б. белгилөөгө болот.

Чарбалыктын жана Кыргыз Республикасынын ДСУ жана ЕАЭБге мүчө болгон азыркы шарттарда изилденүүчү көйгөйлөрдүн айрым аспектери менен бирге алсыз изилденген жана чечилбеген бойдон калуудаю Мунун баары изилдөө темасын, анын актуалдуулугун жана милдеттерин тандоону шарттады.

Теманын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекмелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Автор тарабынан жүргүзүлгөн диссертациялык иш 2013-2017-жж. мезгилинде Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы, 2018-2022-жж. мезгилинде «Биримдик. Ишеним. Жаратмандык» Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн программасы, 2020-жылга чейинки мезгилде «Жаңы доорго кырк кадам» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн программасы, 2035-ж. чейинки мезгилде Кыргыз Республикасын экономикалык өнүктүрүүнү инновациялык модернизациялоонун концепциясы, Кыргыз Республикасынын Бюджеттик кодекси, 2017-2020-жж. мезгилинде Кыргыз Республикасынын региондук саясатынын концепциясы, 2016-2019-жж. мезгилинде Кыргыз Республикасында бюджет аралык мамилелерди өнүктүрүү концепциясы, 2017-2025-жж. Кыргыз Республикасында мамлекеттик финансыны башкарууну өнүктүрүү стратегиясы, ошондой эле И.Раззаков атындагы Кыргыз

мамлекетиик техникалык университети жана М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин илимий-изилдөө иштеринин темалары менен байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери финансылык механизмдин теориялык, методологиялык жана концептуалдык мамилелерин, мамлекеттик финансылык жөнгө салуу жана тармактык жана региондук өзгөчөлүктөрү менен айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн финансылык колдоо стратегиясын өнүктүрүү жана иштеп чыгуу менен бекемделет.

Диссертациялык изилдөөнүн максатына ылайык иште төмөнкү милдеттер чечилди:

- маанилик мазмунун кеңейтүү, тактоо жана системалаштыруу, заманбап шарттарда аны өнүктүрүүнүн мыйзам ченемдүүлүгү жана институционалдык факторлору аркылуу айыл чарба тармагын мамлекеттик жөнгө салуунун финансылык мезанизмин жана финансылык колдоону изилдөөгө теориялык-методологиялык жана концептуалдык мамилелерди изилдөө;

- өлкөнүн айыл чарбасын өнүктүрүүнүн генесизин, анын ар бир этабынын өзгөчөлүктөрүн талдоо, БСУ жана ЕАЭБ алкагында интеграциялоо процесси шарттарында агро азык-түлүк комплексин реформалоого функционалдык мамиленин өзгөчөлүгүн тактоо;

- экономиканын агрардык секторунда мамлекеттик жөнгө салуунун жана финансылык колдоонун чет элдик тажрыйбасын жалпылоо жана системалаштыруу жана ата мекендик айыл чарба товар өндүрүүчүлөрдүн практикасында аны ыңгайлаштыруу боюнча чаралардын комплексин белгилөө;

- айыл чарбасын бюджеттик каржылоону өнүктүрүүнүн стратегиялык багыттарын жана программалык-максаттуу методдордун негизинде ресурстук потенциалды жана айыл аймагын ыңгайлашуусун эске алуу менен мамлекеттик жана региондук финансылык колдоонун оптималдуу өлчөмүн негиздөө;

- мамлекеттик финансылык колдоонун формаларынын жана методдорунун азыркы абалын региондук деңгээлде товар өндүрүүчүлөрдүн мүлктүк абалын жана финансылык ресурстарын комплекстүү диагностикалоонун жана талдоонун негизинде тармактагы ишканадарды финансылык жандандыруу боюнча практикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу;

- акча-насыя мамилелерин, камсыздандыруу жана салык салуу системасын өркүндөтүүнүн негизинде айыл чарба тармагын мамлекеттик жөнгө салууну жана финансылык колдоону түзүү жана иштетүү боюнча концептуалдуу сунуштарды иштеп чыгуу;

- БСУ жана ЕАЭБ шарттарына өлкөнүн интеграциялык өткөөл мезгилине айыл чарба ишканаларынын чөлкөмдүк шарттарын жана алардын финансылык абалын эске алуу менен аларды финансылык жандандыруунун дифференцияланган баалоо стратегиясын сунуштоо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы төмөнкүлөр менен бекемделет:

– Изилдөөнүн түшүнүк-категориялык аспекти кеңейтилди айыл чарбасында мамлекеттик жөнгө салуу финансылык механизминин жана финансылык колдоонун маанилик маңызын мүнөздөгөн теориялык-методологиялык жоболор өнүктүрүлдү. Айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн финансылык туруктуулугуна жетүү максатында финансылык ресурстарды түзүүгө жана пайдаланууга багытталган ченемдик жана маалыматтык-методологиялык камсыз кылуу методдору, инструменттери, рычагдары катары финансылык механизмдин автордук түшүндүрмөсү берилди.

– Автор тарабынан социалдык-экономикалык туруктуулукка жетүүгө ата мекендик айыл чарба продукцияларынын атаандыштык артыкчылыктарын камсыз кылууга, финансы механизм чарбанын реалдуу өзгөрүп туруучу социалдык-экономикалык шарттарына, ДСУ жана региондук экономикалык интеграциянын талаптарына ыңгайлаштырууга багытталган илимий негизделген таасирдүү чаралардын комплекси катары, автор тарабынан түшүнүлгөн айыл чарбасын мамлекеттик финансылык жөнгө салуу түшүнүгүнүн мазмуну этап-этабы менен изилдөөнүн негизинде изилденди;

– Айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн улуттук чындыкка карата колдонулуучу мамлекеттик жөнгө салуу жана финансылык колдоо өткөөл батыш пратикасын пайдалануунун ыңгайлашкан мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо;

– Финансылык ресурстардын түзүүнүн уюштуруу-укруктук шарттарын программалык максаттуу методдорду пайдалануу менен изилденди жана айыл аймактарынын потенциалын эске алуу менен мамлекеттик жана региондук финансылык колдоонун оптималдык өлчөмүн белгилөө жолу менен айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн субсидиялоо багыттары негизделди;

– Региондук деңгээлде айыл чарба товарын өндүрүүчүлөрүн мамлекеттик финансылык колдоонун формаларынын жана методдорунун азыркы абалына диагностика жүргүзүлдү, регион үчүн стратегиялык маанилүү продукциялары чыгарууну кошкондо региондук бюджеттик узак мөөнөттүү субсидияларды пайдалануу менен бекемделген изилденүүчү субъекттердин финансылык ресурстарын башкаруу стратегиясын түзүүнү көрсөтүүчү тышкы жана ички мүнөздөгү тенденциялар айкындалды;

– Салык салуу системасын трансформациялоо, акча-насыя мамилелерин жана камсыздандыруу инструменттерин өркүндөтүү аркылуу айыл чарбасын мамлекеттик жөнгө салуу механизм жана финансылык колдоо концепциясы сунушталды;

– Айыл чарба ишканаларын финансылык жандандырууну камсыз кылуу максатында БСУ жана ЕАЭБ менен кызматташуу интеграциялык мезгилине карата чөлкөмдүк шарттарды эске алуу менен дифференциалдык баа стратегиясын иштеп чыгуунун зарылдыгын негиздөө.

Диссертациялык изилдөөдө алынган натыйжалардын практикалык мааниси аларды: - 2013 – 2020-жылдарда айыл чарбасын өнүктүрүү жана айыл чарба продукцияларын, чимйки зат жана азык-түлүктү жөнгө салуу программасын иштеп чыгууда Кыргыз Республикасынын айыл чарба, тамак-аш өнөр жай жана мелиорация министрлиги тарабынан пайдалануу менен,

ошондой эле айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн финансылык туруктуулугу камсыз кылуу максатында болжолдорду жана программаларды аткарууну мүнөздөгөн негизги көрсөткүчтөрдү аныктоодо бекемделет.

- М.Рыскулбеков атындагы КЭУнун окуу процессинде 580100 «Экономика» багытында «Финансы жана насыя», «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит», «Банк иши» профили боюнча: «Финансылык талдоо», «Салык жана салык салуу», «Финансылык отчеттуулукту талдоо», «Финансылык контроль» дисциплиналарын окутууда. Диссертациянын материалдары ошондой эле 580100 «Экономика» багытында «Финансы жана насыя» жана «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит» профили боюнча студенттер үчүн ООП кесиптик циклин тандоо боюнча дисциплина катары сунушталган «Финансылык ресурстарды башкаруу» окуу программаларын жана автордук курсун иштеп чыгуунун негизине жатат.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси айыл чарбасынын мамлекеттик жөнгө салуунун финансылык механизм жана финансылык колдоону модернизациялоо процессин аныктоого карата мамилелерди өркүндөтүүдө, айыл чарба өндүрүшү чөйрөсүндө финансылык мамилелерди эволюциялык өнүктүрүүнү жалпылоодо, айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнө бюджеттик субсидияларды берүү методикасын иштеп чыгууда жана айыл чарба азыктарынын экономикалык натыйжалуулугунун өсүшүнө өбөлгө түзүүчү мамлекеттик финансылык жөнгө салуу жана финансылык колдоонун сарамжалдуу жана келечектүү багыттарын аныктоодо турат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

– Айыл чарба финансылык механизм трансформациялоо жана модернизациялоо агрардык сектордун финансылык саясатынын мазмунуна олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн зарылдыгын аныктаган формалар, рычагдар жана методдор аркылуу БСУ жана ЕАЭБ менен интеграциялык байланыштарды эске алуу менен чарба жүргүзүү жаңы шарттарына ыңгайлаштырууга багытталган жана айыл чарбасын мамлекеттик жөнгө салуунун финансылык механизм жана финансылык колдоонун маанилик маңызын изилдөөгө карата теориялык-методологиялык мамилелерди тактоо, заманбап шарттарда айыл чарба өндүрүшүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен категориялык-түшүндүрмө аппаратын иштеп чыгуу;

– Чет элдик тажрыйбаны изилдөө дүйнөдө айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн мамлекеттик жөнгө салуу жана финансылык колдоо механизмдин, мамлекеттик субсидиялоонун, насыя берүүнүн түрлөрүнүн, формаларынын жана методдорунун, камсыздандыруу механизмдерин колдонуунун өтө кеңири спектри чогулганын күбөлөндүрөт, бул агрардык чөйрөнү каржылоонун мыкты чет элдик практикасын колдонуунун ыңгайлашкан потенциалын изилдөөнү жана изилдөөнүн теориялык ракурстан кеңейтүүнү камсыз кылуучу улуттук чындыкка жакын тигил же бул финансы инструменттерин колдонуу мүмкүнчүлүгүн айкындоону талап кылат;

– Айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн финансылык камсыз кылууга жана бүтүндөй тармакты өнүктүрүүгө таасирин тийгизүүчү бир катар мыйзам ченемдүү жана жагымсыз тенденциялар көрсөтүлдү. Айыл чарба аймагын

туруктуу өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрү жана айыл чарбасынын артыкчылыктуу тармакчалары, ошондой эле максаттуу программалык методдорду пайдалануунун негизинде финансы-экономикалык жоболорду жакшыртуу негизделди;

– Бир катар мыйзам ченемдүү жана жагымсыз тенденциялардын болушун белгилеген, тармактык ишкерди финансылык камсыз кылууга таасирин тийгизүүчү айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн финансылык абалынын жана өндүрүштүк ишинин кризистик талдоосу жана инвестициялык тартуучулугун жана мамлекеттик субсидияларга муктаждыгын көрсөтүүчү айыл чарба ишканаларынын рентабелдүүлүгүн жана кирешелүүлүгүн эсептөө деңгээли берилди;

– Айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн айыл чарба продукцияларын биринчи жана кийинки иштеп чыгууну жүзөгө ашыруучу айыл чарба субъекттери тарабынан мамлекеттик бюджеттин каражаттарынан насыялык ресурстарга жана субсидияларга, ошондой эле Кыргыз Республикасынын инвестициялык фондунан алынган зайымдарга жетүүсүн кеңейтүүчү мамлекеттик финансылык колдоонун кошумча чараларын иштеп чыгуу объективдүү түрдө зарыл;

– Товар өндүрүүчүлөрдүн финансылык туруктуулугуна жана таандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө, айыл чарба аймагын социалдык өнүктүрүү, жер жана башка жаратылыш ресурстарын сактоо жана кайра өндүрүүгө жетишүүгө багытталган мамлекеттик финансылык колдоону фискалдык жөнгө салуунун механизмдери, инструменттери жана чаралары сунушталды. Айыл чарба салык салуу теңсалмакталган системасын түзүү алар төлөгөн салыктардын негизги түрлөрүн өркүндөтүүгө комплекстүү мамилелерди иштеп чыгууну талап кылат;

– Агрардык чөйрөдө бааны түзүү системасы айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн оң жактуу финансылык натыйжаларын түзүүгө чечүүчү таасир көрсөтөт. Баа стратегиясын негиздөөдө бир нече тобокелдиктерди (коркунучтарды) эске алуу маанилүү, атап айтканда макроэкономикалык, тышкы соода жана табигый тобокелдиктер. Мунун баары айыл чарбада баа стратегиясынын максаттуу иштеп чыгуу зарылдыгын күбөлөндүрөт. Сунушталган методика айыл чарба ишканаларынын финансылык абалды жетишерлик ырастоого мүмкүндүк берүүчү айрым экономикалык жана финансылык көрсөткүчтөрдү эсептөөнү жана баалоону болдолдойт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу жана анын илимий жаңылыгы, ошондой эле теориялык жана практикалык мааниси аныкталат. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүүнүн стратегиясынын финансылык механизмдин пайдалануу методологиясын жана механизмин комплекстүү изилдөө ДСУ жана ЕАЭБ жоболоруна ылайык өлкөлөр менен тыгыз интеграциялоо шарттарында негизги артыкчылыктарды ачыктоону жана келечектүү моделди сунуштоого жана финансылык көрсөткүчтөрдү эсептөө методикасын иштеп чыгууга мүмкүндүк берди, бул талдануучу айыл чарба ишканаларынын финансылык абалын

реалдуу талдоого мүмкүндүк берди. Изилдөөнүн илимий жоболору жана натыйжалары изденүүчү тарабынан өз алданча алында жана иштелип чыкты.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жоболору жана натыйжалары эл аралык илимий-практикалык конференцияларда жана форумдарда талкууланды: «Современные технологии и управление качеством в образовании, науке и производстве: опыт адаптации и внедрения» (Бишкек ш., И. Раззаков атындагы КМТУ, 2001-ж.); «Финансовая политика в процессе перехода к рынку» («Манас» КТУ, Бишкек ш. 2004-ж.); «Актуальные вопросы совершенствования социально-экономических систем», (Бишкек ш., 2011-ж.); «Проблемы обеспечения продовольственной безопасности государств – участников СНГ: национальный и международный аспекты», (Бишкек ш., 2011-ж.); «Безопасность и качество потребительских товаров: состояние, проблемы и перспективы» (Бишкек ш., 2012-ж.); «Improving performance of agriculture and the economy: Challenges for management and policy», (Slovakia 2014-ж.) «Современные проблемы интеграции и координации системы учета и аудита в странах Центральной Азии» (Бишкек ш. 2017-ж.); «Социально-экономические проблемы развития предпринимательства в условиях ЕЭАС», (Бишкек ш., 2018-ж.); «Совершенствование учета и аудита в условиях становления цифровой экономики», (Бишкек ш., 2019-ж.); «Информационно-аналитические основы финансового мониторинга экономической безопасности Евразийских стран в сфере противодействия легализации (отмывания) преступных доходов и финансированию терроризма », (Чолпон-Ата ш., 2019-ж.); «Экономика современного Кыргызстана проблемы и перспективы развития», (Бишкек ш. 2019-ж.).

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяларда толук чагылышы. Диссертациянын негизги натыйжалары 56 илимий иште, 55,5 б.т. көлөмдө жарыяланды, анын ичинде 3 окуу куралы, 3 окуу-методикалык комплекс, 50 илимий макала, анын РИНЦ жана DOI 10 чет элдик басылмаларда иштин негизги мазмунун чагылдыруу менен жарыяланган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация 280 бетте баяндалган жана киришүүдөн, 12 параграфты камтыган төрт главадан, корутунду, 265 пайдаланылган булактан турган библиографиялык тизмеден турат, 45 сүрөттү жана 35 таблицаны камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Диссертациянын киришүү бөлүгүндө теманын актуалдуулугу негизделет, анын ири илимий программалар менен болгон байланышы, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери түзүлөт, илимий даражасынын жаңычылыгы аныкталат. Алынган жыйынтыктар боюнча экономикалык жана практикалык мааниси ачыкталат, изденүүчүнүн жеке салымы, апробация жана жарыялоо, иштин түзүмү жана көлөмү көрсөтүлөт.

Биринчи бөлүмдө “Азыркы шарттарда айыл чарбасында финансы механизминин теориялык жана методологиялык негиздери”

системалаштырылган жана заманбап шарттарда айыл чарбасында каржы механизминин концепциясынын маңызына жана мазмунуна теориялык мамиле изилденген, каржынын теориялык жана методологиялык жоболорун жана концепцияларын тактоо жана аларды рынокко багытталган чөйрөдө жөнгө салуу позициясынан финансылык мамилелердин өнүгүшүн негиздеген.

Айыл чарба өндүрүшү өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ, аны эл чарба комплексинин бардык башка тармактарынан олуттуу айырмалап турат. Бул климаттык шарттарга толук көз карандылык жана адамдын, жердин, өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын өндүрүш процессине катышуусу менен биологиялык жана табигый процесттер менен түз байланыш [Л.И. Абалкин. Россия-2015: Оптимистический сценарий-М.: ММВБ,1999,-416].

1.1-сүрөттө айыл чарба ишканаларынын финансылык ресурстарын түзүү факторлорун таптоштуруу жана анын таасири берилди (табигый-биологиялык, өндүрүштүк-экономикалык жана социалдык).

Табигый-биологиялык факторлор	<ul style="list-style-type: none"> •табигый-климаттык шарттар; •өндүрүштүн мезгилдүүлүгү, циклдүүлүгү; •өндүрүштүн каражаты катары айыл чарба түшүмдөрү; •айыл чарба продукцияларын өстүрүүнүн жана мал чарбачылыктын узак мезгили.
Өндүрүштүк-экономикалык факторлор	<ul style="list-style-type: none"> •дыйкан (фермердик) чарбанын көп функциялуулугу; •өндүрүштү көп тармактуу адистештирүү; •инновациялык-инвестициялык потенциал; •материалдык-техникалык ресурстарга жана айыл чарба продукциясына баалар.
Социалдык факторлор	<ul style="list-style-type: none"> •айыл аймагынын инфратүзүмү; •айыл жергесиндеги демографиялык кырдаал; •квалификациялык кадрлар менен камсыз кылуу; •айыл чарба тармагында эмгек акы төлөө деңгээли.

Сүрөт 1.1. Айыл чарба ишканаларынын финансылык ресурстарын түзүүгө таасир эткен факторлордун мүнөздөмөсү

Булак: маалыматтар боюнча түзүлдү [29].

Өз кезегинде, өндүрүштүн мезгилдүүлүгү жана циклдик мүнөзү жумшалган чыгашалар менен алынган кирешенин ортосундагы убакыт ажырымынан улам жыл мезгили боюнча материалдык жана акча ресурстарын концентрациялоону талап кылат.

Ошондуктан айыл чарба ишканаларынын көбү ар түрдүү болот, өндүрүштүк циклинде финансылык ресурстарды бир калыпта пайдаланууга көмөктөшөт. Рыноктук кайра куруулар мезгилиндеги каржынын ролунун жогорулашы финансылык мамилелердин олуттуу бөлүгүн андан ары өнүктүрүү жана өркүндөтүү максатында финансы системасынын тарыхын андан ары изилдөө жана изилдөөнү, финансы илимин өнүктүрүүнү аныктайт.

Категория катары каржынын маңызын кароодо, анын эволюциясын аныктаган эң маанилүү заманбап тенденцияларды эске алуу жана ошол эле учурда келечекте алардын өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн түзгөн бир катар принципалдуу жаңы тиркемелерди киргизүү зарыл. Экономика илиминин доктору П.А.Левчаевдин пикири боюнча жалпы кабыл алынган аныктама-

финансы деп мамлекеттин, региондордун, чарба жүргүзүүчү субъекттердин акча каражаттарынын калыптануу, бөлүштүрүү жана кайра бөлүштүрүү процесттерин мүнөздөгөн фундаменталдуу, жалпылоочу, көп баалуу экономикалык категорияны билдирет, алардын кирешелеринин, чыгашаларынын, аманаттарынын жана андан келип чыккан акча мамилелеринин калыптанышы [П.А. Левчаев. К вопросу о современном рассмотрении категории финансов. - Финансы и кредит. -2011.-№26.-205]

Каржыны өнүктүрүү эки аспектиде каралышы керек экендигине көңүл бурулат – тарыхый категория катары (каржы илиминин өнүгүшү), жана экономикалык категория катары (каржы системасынын өнүгүшү. 1.1, таблицада терминдин алдын ала пайда болушунун шарттары көрсөтүлгөн жана каржы илиминин өнүгүү эволюциясы.

Таблица 1.1 - Каржы илиминин пайда болушунун жана өнүгүшүнүн эволюциясы

Каржы илиминин өнүгүү этаптары жана убакыт мезгили	Этаптардын маанилүү мүнөздөмөлөрү	
	1	2
VI-IXк. Б. з.ч. Каржы илими жок болгон мезгил	Тарыхчылардын билдирүүсү боюнча, Түндүк Кара деңиз аймагынын шаарларында “дельфин” сымал тыйындар жүгүртүлүп баштаган. Сот жана соода жыйымдары түрүндөгү кыйыр салыктар болгон.	3
XI к. Каржынын алгачкы күндөрү»	Англис тилинен- «fine» (латынча), “каржы” термининин пайда болушу, акчалай айып, жеңилдик үчүн милдет дегенди билдирген.	
XII- XIII к. Каржылык мамилелердин өнүкпөгөн мезгили	Италияда «financia» (латын тилинен) термининин пайда болушу, киреше, транзакция төлөмү дегенди билдирген. Бул мезгил каржылык мамилелердин өнүкпөгөн формасы катары мүнөздөлөт, ошону менен бирге мамлекеттик кирешелер табигый түрдөгү салыктардын жана эмгек кызмат көрсөтүүнүн эсебинен түзүлгөн.	
XIII- XIVк. Табигый каржылоо мезгили	Фом Аквинскийдин эмгектери	Табигый чарбанын үстөмдүгү, финансылык экономиканын начар өнүгүшү каржы илиминин өнүгүшүнө тоскоол болгон. Бирок, кээ бир багыттар мурунтан эле болгон.
XVк. Казыналык (домендик) мезгил	Мамлекет мамлекеттик чыгымдарды жабалбай калган, ошондон улам жаңы каржылык методдор пайда болгон: салыктар, милдеттер, жыйымдар. Каржы теориясы өнүгүп, мамлекеттин финансылык саясатына таасир эте баштаган.	
XVI- XVII к. Коллегиялуу (алтын-күмүш запастар) мезгил	Ж. Боден, Г. Гоббс, Д. Локк	Мамлекеттик кирешелерди салыктар аркылуу калыптандыруу зарылдыгы сунуш кылынат. Мамлекеттин кыйыр салыктарды салууга укугу далилденген. Финансы экономикасын кирешелер жана чыгашалар жагынан тартипке келтирүүгө аракет жасалган. Биринчи жолу мамлекеттик бюджеттин мамлекеттик каржысы, мамлекеттик кредит түшүнүктөрү пайда болгон.
XVII- XVIII к. Теориялык мезгил	Ф. Кенэ, А.Тюрго, О. Мирамбо, А. Смит, Д. Рикардо, Ж. Б. Сей	Каржылык илим менен каржы саясатын демаркациялоо аракети. Финансы менен эл чарбасынын өз ара байланышын жана көз карандылыгын аныктоо.Салыктардын жаңы теориясы иштелип чыккан. Мамлекеттик жана жергиликтүү каржы түшүнүктөр киргизилет. Финансы экономикасына практикалык изилдөөлөр жүргүзүлгөн, бирок финансы категориясын кароого системалуу мамиле болгон эмес.
XIXк. Системалык презентация мезгили	Ф. Нитти, И. М. Кулишера, В. А. Лебедев, И. Х. Озеров, Ж. Сисмонди, А. Вагнер, К. Г. Рау, В. Ю. Витте, О. И. Веселовский, И. И. Янжул ж.б.	Финансы теориясына көптөгөн эмгектер арналып китеп чыккан, анда биринчи жолу каржынын системалуу баяндамасы берилет. Биринчи жолу практикалык материалдардын негизинде орус каржысынын абалына талдоо жүргүзүлдү. Финансы билимдин өз алдынча тармагы катары жаңы иш багыттары менен түшүнүлө баштады: каржы рыноктору, каржы институттары.
XXк. Каржы мамилелеринин өнүккөн мезгили	А. М. Александров, Д. А. Аллахвердян, А. М. Бирман,	Советтик окумуштуулар финансы илиминин теориялык негиздерин изилдөөгө жана иштеп чыгууга өздөрүнүн баа жеткис салымдарын кошушту. “Каржы” түшүнүгү мамлекеттик экономикада гана эмес,

	Э. А. Вознесенский И. Д. Злобин, Т.К. Койчуев, А.М. Родионова, В. К. Сенчагов, Н. Г. Сычев, Б. М. Сабанти ж.б.	чарба жүргүзүүчү субъекттерге карата да колдонула баштады. Каржы мамилелер тармагында жаңы багыт- чарбалык финансы пайда болду. Мамлекеттер аралык финансылык мамилелерди өнүктүрүүдөгү прогресс
--	---	--

Булак: [136] маалыматтардан түзүлгөн.

Финансы илиминин генезисин көрсөтүлгөн тарыхый аспектилерде изилдөө мамлекеттүүлүктүн пайда болушу салыктарды киргизүүнү, андан кийин калыптанууну талап кылган сандык өзгөрүүлөрдүн сапаттык өзгөрүүлөргө тынымсыз өтүшүнүн бирдиктүү процесси катары анын өнүгүшүн түшүнүүгө мүмкүндүк берет, андан кийин салык системасын калыптандыруу; адистештирилген кирешелерди киргизүү мамлекеттик бюджетти түзүүгө алып келди жб. [Б.Ф. Ицкович. *Генезис теоретических и практических финансов. Финансы и кредит. - 2009. - №18.-68-67.*]

Каржы илиминде илимпоздордун белгилүү бир каржылык концепцияга берилгендигин андан ары аныктоочу эки негизги теориясын бөлүп көрсөтүү адатка айланган: каржынын классикалык теориясы жана финансынын неоклассикалык теориясы.

Совет мезгилиндеги каржынын классикалык теориясынын кеңири таралышы экономиканын структурасында мамлекеттик менчиктин басымдуу болушу менен түшүндүрүлгөн, ишкердикти расмий таануунун жоктугу, жеке бизнестин, ишканалардын каржы рыногунун инструменттеринин эсебинен финансылык ресурстарды топтоо албоосуна байланыштуу анын жоктугу. Саясий идеологиянын өзгөрүшү жана экономикалык өнүгүүнүн рыноктук түрүнө өтүүсү менен гана финансынын неоклассикалык теориясына негизделген жеке сектордун каржысынын өнүктүрүүнүн өбөлгөлөрү болгон.

Каржынын неоклассикалык теориясынын изилдөө объектиси болуп капитал рыноктору жана жеке бизнестин каржысы саналат, алардын арасында акционердик коом түрүндө түзүлгөн ири корпорациялардын каржысы бар. Бул теориянын өнүгүшүнө эң чоң салымды Великобритания менен АКШнын илимпоздору кошкон, жеке бизнестин жана бул өлкөлөрдүн экономикасынын каржы секторунун активдүү өнүгүшүнө байланыштуу. [*Финансовые системы зарубежных стран. учеб. пособ. М., Финансы и статистика, 2007.*]

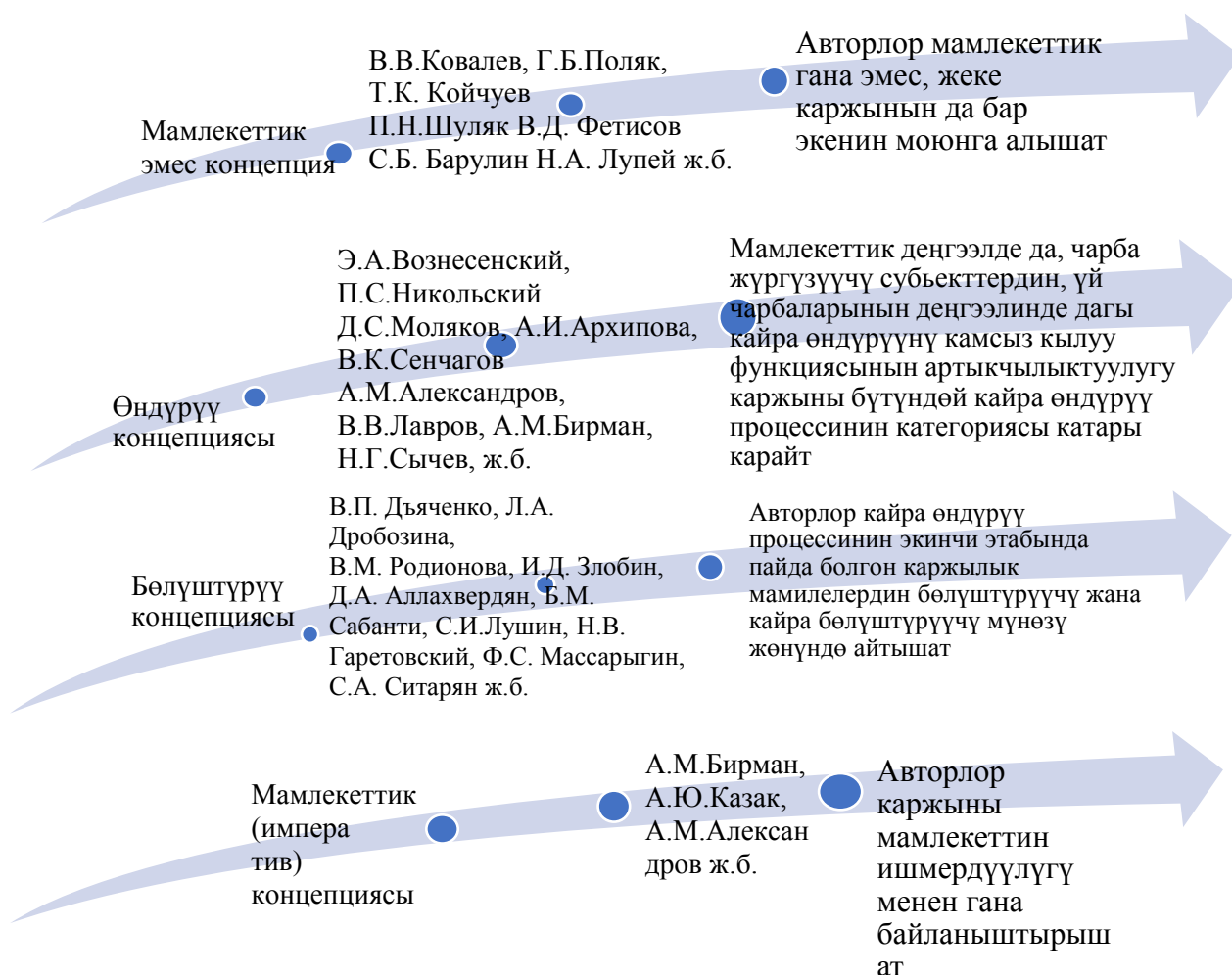
Ошону менен бирге биздин экономика үчүн жаңы финансы илиминин принциптерине негизделген тышкы экономикалык теорияларды жана моделдерди колдонуу улуттук реалдуулуктун шарттарына адаптациялоону талап кыла тургандыгын эске алуу зарыл.

Натыйжада, “каржы” түшүнүгүнүн мазмунун ачып жатканда, 1.1, сүрөттө экономикалык категория катары көрсөтүлгөн, авторлор ар кандай жолдор менен каржылык мамилелердин жана жалпысынан каржы илиминин маңызына көңүл бурушат.

Финансы илиминде финансы методологиясынын концептуалдык маселелери боюнча айырмаланган бир нече теориялык багыттар аныкталганын белгилей кетүү керек.

Биз авторлордун бул ыкмалар бири-бирине карама-каршы келбей, бирок “каржы” категориясынын көп функционалдуулугун чагылдырат деген пикирине кошулабыз.

Азыркы ата мекендик жана чет элдик илимде финансы жана финансылык мамилелердин маңызына байланыштуу экономист-окумуштууларынын көптөгөн изилдөөлөрүнө карабастан “каржы”, “каржылык система”, “каржылык механизм”, “каржылык ресурстар” терминдери боюнча азырынча бирдиктүү позиция иштелип чыга элек.

Сүрөт 1.1. Экономикалык категория катары «каржылоого», окумуштуулардын концептуалдык мамилеси.

Булак: [167] маалыматтардан түзүлгөн

Профессор С.В. Барулин, иштелип чыккан каржы саясатынын алкагында финансылык башкаруу түздөн-түз каржы механизми аркылуу ишке ашырылаарын белгилеп, төмөнкүдөй аныктама берет: “Финансы механизми-финансы системасынын толук кандуу иштешин камсыз кылууга жана мамлекеттин жана экономикалык органдардын финансылык саясатын ишке ашырууга (муниципалитеттер) багытталган финансылык ресурстарды, мамлекеттик жана жеке кирешелерди калыптандыруу жана пайдалануу элементтеринин, формаларынын, ыкмаларынын жана каражаттарынын жыйындысы субъектилер” [Барулин С.В. Финансы: учебник. М., 2010.-82.]

Заманбап экономикалык шарттар рыноктук мамилелердин масштабынын өзгөрүшү менен мүнөздөлөт, ага байланыштуу башкаруунун максаттары жана милдеттери өзгөрүлөт. Академик Т.К.Койчуев буларды жазат: “Мамлекет контролдоо жана башкаруу укуктарынын чегинде чарбалык экономиканын иштерине “кийлигишет”, бирок рынок экономикасынын иштешинин процессине кийлигишпейт”. Мунун бардыгы финансы системасынын жана финансы механизминин жаңыча түшүнүүнү талап кылат [Койчуев Т.К. *Вольные беседы о государстве и бизнесе. [Текст] / Т.К. Койчуев. - Б.: «Турар», 2013. –80.]*

Ошентип, бир катар илимпоздордун каржы механизминин предметтик мазмуну жөнүндө келтирилген билдирүүлөрү боюнча корутунду жасап, биз айыл чарбасындагы финансылык механизмдин маңызы жана мазмуну боюнча автордун аныктамасын негиздедик. Кар жылык ресурстарды түзүүгө жана пайдаланууга багытталган финансылык ыкмалардын, инструменттердин, рычагдардын, ченемдик жана маалыматтык методологиялык жетекчиликтин белгилүү бир жыйындысы. Интеграциянын жана өнүктүрүүнүн азыркы шарттарында финансылык туруктуулукту жана атаандаштыкка жөндөмдүү айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө камсыз кылуу.

Азыркы реалдуулукта финансылык механизмдин элементтеринин бири болуп өлкөнүн деңгээлинде да, чарба жүргүзүүчү субъекттердин деңгээлинде да ишке ашырылуучу финансылык пландаштыруу болуп саналат. Мамлекеттик деңгээлде райондук жана айылдык деңгээлдеги мамлекеттик пландоо тиешелүү пландар менен көрсөтүлөт. Чарба жүргүзүүчү субъекттердин деңгээлинде бул чарбалардын жана көмөкчү чарбалар уюмдарынын өндүрүштүк-финансылык иштерин пландаштыруу. Финансылык пландаштыруу мамлекеттик жана жеке чарбанын финансысын калыптандыруу жана пайдалануу боюнча пландаштыруунун параметрлерин аныктайт [В. В. Ковалев. *Финансовый менеджмент. Финансы и статистика, 2003.-768.*].

Дагы бир маанилүү финансынын рычагы катары айыл чарбанын камсыздандыруу системасын кароо керек. Анткени айыл чарба өндүрүшү жогорку тобокелчилик менен байланышкан. Биздин оюбузча, айыл чарбасында камсыздандыруу системасы айрым коммерциялык уюмдардын эмес, товар өндүрүүчүлөрдүн пайдасына олуттуу өзгөрүүлөрдү талап кылат. Жыйынтыгында областтык жана муниципалдык бийлик органдары өз ара камсыздандыруу жөнүндө, айыл чарба кооперациясы жөнүндө мамлекеттик мыйзамдардын позитивдүү потенциалын пайдаланууга тийиш [Ю. С. Воловик. *Государственная поддержка - основа развития агрострахования АПК: экономика, управление. - 2010. -№1. –42*].

Айыл чарбасындагы финансы механизминин ажырагыс элементи болуп аны менен бирге өнүккөн мамлекеттик каржылык жөнгө салуу саналат. Мурда белгиленгендей, айыл чарбасында бул тармакка гана мүнөздүү болгон өзүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүнө жана факторлоруна ээ, бул аны мамлекеттик финансылык жардам жана колдоо жагынан артыкчылыктуу катары классификациялоого мүмкүндүк берет.

Айыл чарбасы өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы көргөзгөндөй, бул көйгөйлөрдү чечүүдө мамлекеттин катышуусу гана эмес, ал тарабынан натыйжалуу башкарууну талап кылат. Экономиканы мамлекеттик финансылык жактан жөнгө салуунун объективдүү зарылчылыгы анын тарыхый өнүгүүсүнүн бүткүл жүрүшү менен ырасталат.

Тарыхтын ар кандай мезгилдеринде мамлекеттин экономиканы башкарууга катышуусунун зарылчылыгы жана жол берилген деңгээли боюнча ар кандай көз караштар үстөмдүк кылган. Бирок, мамлекеттик жөнгө салуунун зарылчылыгынын жана болбой койбостугунун фактысына шек келтирилген эмес [О. Б. Иванова. *Теоретико - методологические основы государственных финансов - Ростов-на - Дону.: РГЭУ «РИНХ», 2004. - 179*]

Рыноктук механизмди мамлекеттик жөнгө салууга Дж. М. Кейнс анын кемчилтерин көрсөтүп, көңүл бурган. Биз жашап жаткан экономикалык коомдун эң олуттуу кемчиликтери – бул анын толук жумуш менен камсыз кылбагандыгы жана байлык менен кирешенин адилетсиз бөлүштүрүлүшү. Ошол эле учурда экономиканы мамлекеттик финансылык жөнгө салуунун тике формаларын жана баарынан мурда өзгөчө кризистик кырдаалдарда колдонуу зарылдыгы негизделген. Экономикалык стагнация жана кризис мезгилинде мамлекет жигердүү фискалдык саясатты жүргүзүү жана колдонуу менен суроо-талапты стимулдаштырууга тийиш. Жумуш орундарын түзүү жана экономикалык өсүштү колдоо үчүн мамлекеттик чыгымдарды көбөйтүү зарылчылыгы жактырылчу [Дж. Кейнс *Общая теория занятости, процента и денег. - М.: 1978.- 512*].

Айыл чарбасын субсидиялоо боюнча чет мамлекеттердин тажрыйбасы өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. Мисалы, Дания айыл чарба өндүрүшүн жана рынокторду колдоого айыл чарба бюджетинин үчтөн бир бөлүгүн багыттайт, Улуу Британия менен Ирландия 15 жана 20%. Айыл чарбасын мамлекеттик финансылык жөнгө салуу жана колдоо тажрыйбасын изилдөө дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүнүн көпчүлүгүндө айыл чарбасын мамлекеттик финансылык жөнгө салуунун узак тарыхы, белгилүү системалары бар экендигин көрсөтөт.

Особый интерес для сельскохозяйственных товаропроизводителей нашей страны представляет опыт государственного регулирования сельского хозяйства в США. Биздин өлкөнүн айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн өзгөчө кызыгуусун АКШдагы айыл чарбасын мамлекеттик жөнгө салуу тажрыйбасы түзөт [Ж. Ш. Сисмонди. *Новые начала политической экономики - М.: Директ - Медиа, 2007. - 356*].

Экинчи бөлүмдө “Тармакты туруктуу өнүктүрүүдө мамлекеттик финансылык колдоонун формаларынын жана методдорунун уюштуруучулук жана практикалык аспекти”

Айыл чарбасынын мамлекеттик жөнгө салуу жана финансылык колдоо концепциясы эки негизги принципке негизделген

агроөнөржай түзүлүшү өзүн-өзү каржылоонун үстүндө иштейт, аларды колдоо боюнча кандайдыр бир конкреттүү борборлоштурулган чаралар

нормалдуу экономикалык шарттарды камсыз кылуу үчүн гана кошумча болуп саналат;

регулятивдик рычагдар өндүрүүчүлөрдү региондук мүнөздөмөлөрдү жана өндүрүш шарттарын эске алуу менен аларды дифференциациялоо аркылуу натыйжалуу башкарууга багыттоосу керек, ысырапкорчулука жол бербей.

Изилдөөнүн предмети каржылык-кредиттик мамилелер болуп саналат, айыл чарбасын мамлекеттик жөнгө салуунун жана финансылык колдоонун финансылык механизмин калыптандырууга байланыштуу.

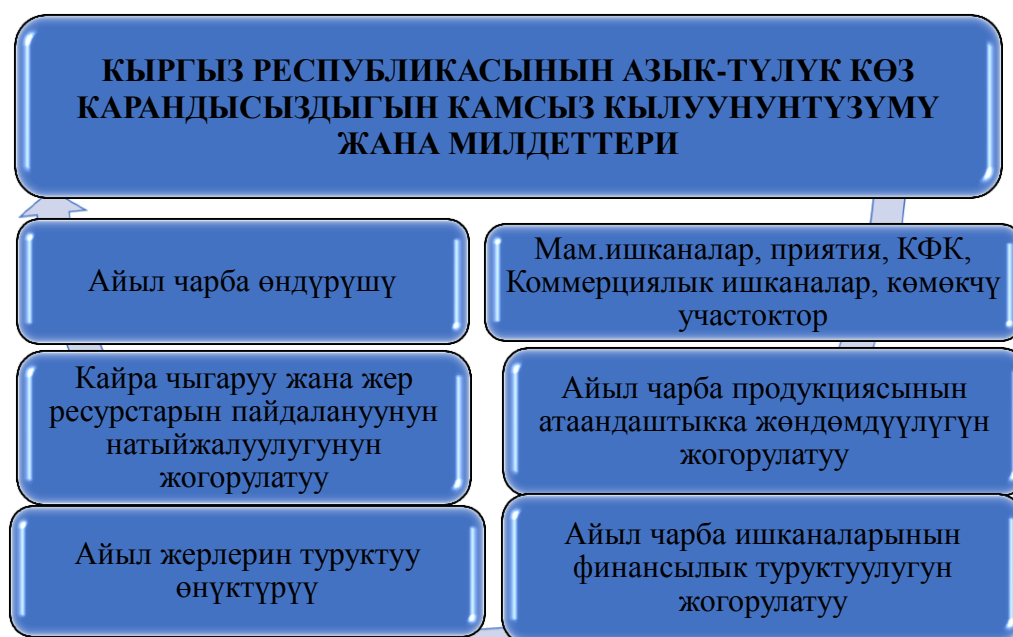
Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын жана облустарынын айыл чарба ишканаларынын финансылык механизми жана финансылык ресурстары саналат.

Изилдөөнүн методдору жана материалдары. Иште экономикалык изилдөөнүн ар кандай методдору колдонулду: монографиялык, аналитикалык, абстракттуу-логикалык, конструктивдүү, экономикалык-статистикалык, эксперттик баа.

Изилдөө үчүн материалдар улуттук жана чет өлкөлүк авторлордун атайын экономикалык адабияттары болду, электрондук ресурстар жана КРУБ, КРУСК маалымат базасы жана башка бүткүл айыл чарба тармагынын эффективдүүлүгүн жогорулатууга кызыкдар болгон уюмдар.

Илимий адабияттарда мамлекеттик жөнгө салуу түшүнүгү менен мамлекеттик колдоо түшүнүгү көп учурда салыштырылат. Профессор И.А. Минаков мунун окшош эместигин түшүндүрөт. Биз анын пикирине кошулабыз, мамлекеттик колдоо мамлекеттик жөнгө салуунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, ал ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдар тарабынан ишке ашырылуучу мыйзам чыгаруу, аткаруу жана жөнгө салуу чараларынын тутуму болуп саналат.

[И.А. Минаков. *Кооперация и агропромышленная интеграция в АПК* - М.: Колос, 2007.- 264].

Сүрөт 2.1. Кыргыз Республикасынын азык-түлүк көз карандысыздыгын камсыз кылууда айыл чарбасын каржылоонун структурасынын жана милдеттеринин модели

Булак: [53] маалыматтардан түзүлдү

Биз бир катар авторлордун финансылык механизмди директивалык жана регулятивдүү деп бөлүштүрүүгө болот деген пикирин колдойбуз. Директивалык финансылык механизм мамлекеттик финансылык мамилелер үчүн иштелип чыгат.

Бул чөйрөгө мындай экономикалык рычагдар камтылат: салыктар; мамлекеттик насыя; бюджеттик каржылоо; бюджеттик процессти уюштуруу, ошондой эле финансылык пландоо.

Өз кезегинде, жөнгө салуучу каржы механизми мамлекеттин кызыкчылыктарын козгобогон каржынын белгилүү бир сегментинде оюндун эрежелерин аныктоого тийиш. Мамлекеттик финансы механизмдин бул түрү жеке ишканаларда экономикалык ички финансылык мамилелерди уюштуруу үчүн колдонулат. Ошол эле учурда мамлекет финансылык ресурстарды пайдалануунун кээ бир жалпы тартибин гана белгилейт, ал эми ишкана бул учурда акча каражаттарынын формаларын, түрлөрүн, аларды түзүү тартибин жана пайдалануунун багыттарын өзү иштеп чыгат.

[В.В. Ковалев. *Финансы: учебник* - М.: Проспект. 2010. - 928]

2.2, сүрөттө Кыргыз Республикасынын айыл чарба тармагындагы финансылык жөнгө салуу механизмдеринин системасы көрсөтүлгөн.

Азыркы учурда биринчи планга финансылык-экономикалык жөнгө салуу механизми чыгарылат. Бул аркылуу мамлекет айыл чарба өндүрүүчүлөрдүн баасына жана кирешелерине, алардын ички жана тышкы рыноктордогу атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө таасир этет.

Интеграциялык шарттарда өлкө үчүн рынок экономикасын жөнгө салуунун инструменттеринин бири салыктар болуп саналат. Азыркы базар экономикасында айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө салык салуунун кыйла татаал системасы колдонулат.

Сүрөт 2.2. Кыргыз Республикасынын айыл чарба тармагынын финансылык жөнгө салуу механизминин системасы

Булак: маалыматтардын негизинде автор тарабынан түзүлгөн [16]

Айыл чарба өндүрүүчүлөрүн насыялоого чон маани берилет, бирок изилдөө борборлоштурулган кредиттердин көлөмүнүн белгилүү бир азайышы менен бир эле убакта пайыздык чендин жогорулашын көрсөттү, бул айыл чарба өндүрүүчүлөрдүн финансылык абалынын начарлашына алып келди. Капиталдын жогорку сыйымдуулугу жана айыл чарба өндүрүшүнүн мезгилдүүлүгү кыска мөөнөттүү кредиттер боюнча карызды тез арада жабууга мүмкүндүк бербейт.

Акыркы жылдары Кыргыз Республикасында өсүштүн алгачкы белгиленген белгилери өзгөрдү, агрардык сектор начарлап баратат, ал эми айыл чарбадагы экономикалык өсүштүн басаңдашы жана социалдык жана инженердик инфраструктуранын өнүгүүсүнүн азыркы төмөн деңгээли социалдык көйгөйлөрдүн жалпы эле эмес, айыл жеринде да курчушуна алып келди.

Агрардык секторду өнүктүрүүдө мамлекеттин негизги артыкчылыктарынын бири болуп максаттуу программаларды каржылоо, агроөнөр жай комплексинде иштин айрым багыттарын өнүктүрүүгө бюджеттик асигнованиелерди берүү саналат. Мындай Программалар Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан иштелип чыгып бекитилет, адаттагыдай бир топ узак мөөнөткө.

Таблица 2.1 – Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасын каржылоо (2010-2017ж.ж.), млн. сом

Иш-чаралардын аталышы	План	Факт	% выполнения
Айыл аймактарын туруктуу өнүктүрүү	197,4	208,5	105,6
Айыл чарбасынын иштеши үчүн жалпы шарттарды түзүү	51,2	57,1	111,5
Приоритеттүү секторлорду өнүктүрүү	99,1	107,5	108,4
Финансылык туруктуулукка жетишүү	531,4	216,4	40,7
Айыл чарба рыногун жөнгө салуу	60588,8	63748,1	105,2
Жалпы	61467,9	64337,6	104,7

Булак: маалыматтардан түзүлдү [258]

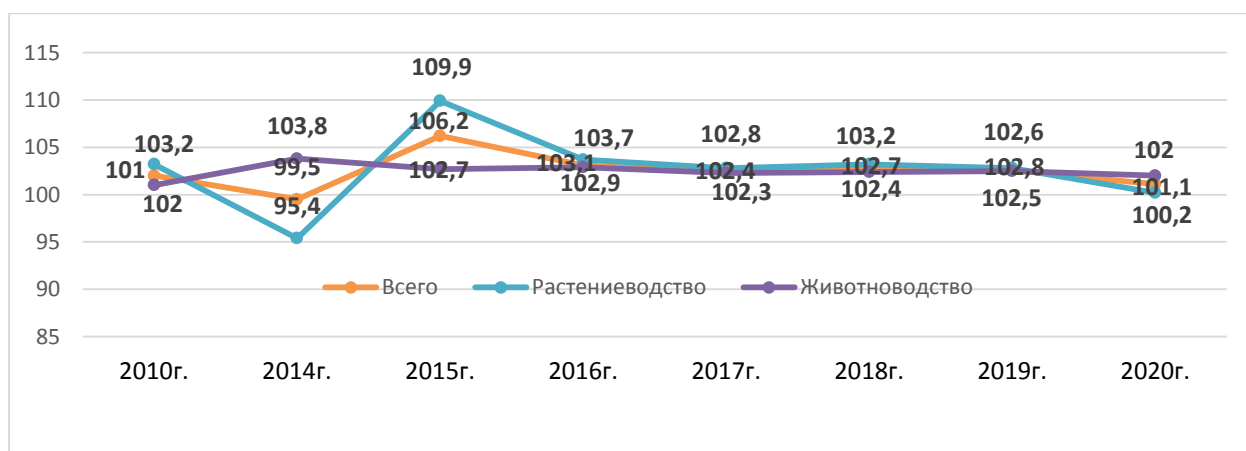
«Региондук деңгээлде айыл чарбасын мамлекеттик колдоону изилдөөнүн диагностикалоо жана баалоо» деп аталган үчүнчү бөлүмдө айыл аймактарын өнүктүрүүнүн заманбап экономикалык концепциялары өндүрүштү трансформациялоо идеяларын, айыл экономикасынын көп функционалдуулугун, айыл жергесинде өсүү борборлорун түзүүнү негиз кылып алат.

3.1-таблица. Кыргыз Республикасынын экономикасындагы айыл чарбасынын үлүшү, %

Көрсөткүчтөр	2010-ж.	2014-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.
Айыл чарбасынын ИДПдагы үлүшү	18,5	14,7	12,5	11,7	12,1
Айыл чарбасынын экспорттун жалпы көлөмүндөгү үлүшү	6,5	10,3	11,3	10,3	11,2

Булак: [258] маалымдары боюнча түзүлдү

Акыркы үч жылдагы айыл чарбасынын өлкөнүн ИДПсына кошкон салымы туруктуу түрдө төмөндөп, анын үлүшү 2014-жылы 14,7%дан 2020-жылы 12,1%га чейин кыскарган. Кыскартуунун себеби өндүрүштүн туруксуз абалы жана өлкөдөгү айыл чарба товарларын экспорттоо көйгөйү болуп саналат.

3.1. сүрөт. 2010-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын айыл чарба продукциясынын физикалык көлөмүнүн индекси

Булак: [258] маалымдары боюнча түзүлдү

Республика боюнча 2020-жылы айыл чарбасынын дүң продукциясын өндүрүүнүн көлөмү жалпысынан 247298,2 млн сомду түзүп, өндүрүштүн индекси менен 2010-жылдын деңгээлине карата 101% түздү (115111.9). Айыл чарбасы жагынан ИДПны түзүүгө салым 0,13 пайыздык пункттун деңгээлинде бааланат, анын ИДПнын өндүрүшүнүн түзүмүндөгү үлүшү 13,4%ды түздү.

3.2. сүрөт. 2020-жыл үчүн республиканын аймагы боюнча айыл чарбасынын продукциясын дүң өндүрүүдөгү аймактардын салыштырма салмагы

Булак: [258] маалымдары боюнча түзүлдү

Айыл чарба өндүрүшүнүн өнүгүү деңгээли боюнча Чүй областында эң жакшы көрсөткүчтөргө жетишилген, бул жерде 2020-жылы 50004,1 млн сомдук айыл чарба продукциясы өндүрүлгөн, бул өлкөнүн бардык айыл чарба продукциясынын дээрлик 26,9%ын түзөт. Жалал-Абад (14,8 пайыз), Ош (17,2 пайыз), Ысык-Көл (12,3 пайыз). Аталган областтар айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча эң туруктуу болуп саналаарын белгилей кетели.

Республиканын дээрлик бардык областтарында тармактын дүң кошумча нарктагы салыштырма салмагы да жыл сайын азайып баратканын белгилей кетүү керек. Ошону менен бирге айыл чарба өндүрүшүндө иштеген жумушчулардын саны тездик менен кыскарууда, бул айыл чарбасындагы эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн деңгээлинин экономика боюнча орточо тиешелүү көрсөткүчкө жакындап жатканын көрсөтүп турат. Фондду камсыз кылуунун негизги фонддордогу тармактын үлүшү 2010-жылдагы 9,4%дан 11,2%га чейин төмөндөө тенденциясына ээ. Ушуга байланыштуу тармактык эмгектин Фондду камсыз кылуунун бүткүл экономика боюнча орточо көрсөткүчкө салыштырмалуу 2010-жылдагы 150,7 миң сомдон 2019-жылдагы 1183,3 миң сомго чейин жай өсүүдө.

Мында 2010-жылы айыл чарба продукциясынын дүң кошумча наркынын республиканын ички дүң продукциясындагы үлүшү 22,1 пайызды түздү, бул 2020-жылга салыштырмалуу 10,4%га жана 2014-жылга салыштырмалуу 7,4%га аз.

Биздин изилдөөлөр көрсөткөндөй, рынок реформасы жылдарында аймактардын көбүндө чарба жүргүзүү шарттары бир кыйла начарлап кеткен: каржынын жана мамлекеттик колдоонун жоктугунан суугаруу, кургатуу, акиташтоо, таштарды жана кесектерди тазалоо менен байланышкан агротехникалык иш-чаралар, ошондой эле башка бир катар иштер жүргүзүлгөн жок, бул кыртыштын асылдуулугунун жана деградациясынын төмөндөшүнө, айдоо жерлердин олуттуу кыскарышына, ал жерлерде бадалдардын өсүп чыгуусуна, үймөктөлүп өсүүсүнө, шорлонууга, чөлгө айланышына, саздап кетүүсүнө жана айыл чарба өндүрүшүндө чектелүү пайдаланууга алып келген көйгөйлөрдү жаратты.

Ошентип, республика боюнча айдоо жерлеринин жалпы аянтынын 163,8 миң га же 13,9% ар кандай деңгээлдеги шорлонууга, 714,6 миң га же 59,3% суу эрозиясына дуушар болгон. Бийик капталдары бар тоо этегиндеги сугат жерлердеги ченемсиз суугаруулар жер кыртышынын асыл түшүмдүү катмарынын 20-40 сантиметрин гана түзгөн гумус катмарын 40-120 тоннага чейин жуулуп кетүүдө.

Өндүрүштүн табигый-экономикалык шарттарынын негизинде айыл чарба ишканаларын финансылык абалы боюнча дифференциялоонун зарылчылыгы жана максатка ылайыктуулугу республиканын региондорунда өндүрүлгөн айыл чарба продукциясынын негизги түрлөрүнүн наркынын негизинде жаратылыш-экономикалык зоналар боюнча райондорду топтоштуруу менен ырасталат (3.2-таблица).

3.2-таблица - Буудайдын жана сүттүн наркынын базасында жаратылыш-экономикалык зоналар боюнча Кыргыз Республикасынын райондорун топтоштуруу (орточо эсеп менен 2010-2020-жж.)

Жаратылыш-экономикалык зона	Райондордун саны	Наркы			
		буудай	%	сүт	%
1	5	26806	87,1	23635	108,5
2	7	33740	109,6	22079	101,4
3	25	27452	89,2	20173	92,6
4	15	35150	114,1	21202	93,7
Баары	52	30787	-	21772	-

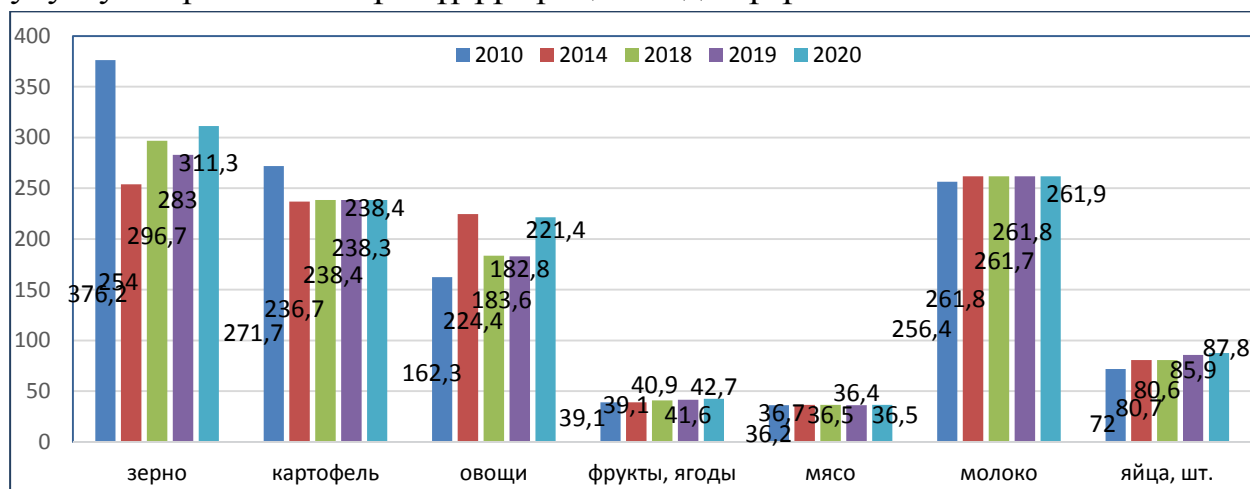
Булак: [258] маалымдары боюнча түзүлдү

Райондорду зоналык топтоштурууну изилдөөлөрдүн натыйжалары чыгашалардын деңгээлиндеги олуттуу айырмачылыкты күбөлөндүрөт.

Алсак, экинчи жана төртүнчү зоналардын айыл чарба ишканаларында продукциянын көрсөтүлгөн түрлөрүнүн наркы 9,6 жана 14,1 пайызга жогору, ал эми биринчи жана үчүнчү зоналардын чарбаларында 12,9 жана 10,8 пайызга төмөн, ал эми айрым айыл чарба ишканалар боюнча бул айырмачылыктар кыйла олуттуу.

Өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугунун деңгээлин мүнөздөгөн негизги көрсөткүчтөрдүн бири болуп калктын жан башына айыл чарба продукциясын өндүрүү саналат, мында жалпы республика боюнча калктын жан башына өндүрүү эки гана көрсөткүч боюнча 2010-2020-жылдар үчүн картошка жана кант кызылчасы боюнча өндүрүштүн төмөндөшүн көрсөтүүдө, ал эми калган өндүрүштүн туруктуу өсүшүндө анын саны акырындык менен көбөйүүдө.

Кыргыз Республикасынын айыл чарба ишканаларынын финансылык ресурстарынын калыптанышына жана пайдаланылышына талдоо жүргүзүү жана объективдүү баа берүү маанилүү рационалдуу чечимдерди кабыл алуу үчүн предмети болуп саналат, анткени алар жалпы коомдук продуктуну жана улуттук кирешени бөлүштүрүү процессинде түзүлөт.

3.3. сүрөт. 2010-2020-жылдар үчүн айыл чарба өндүрүшү

Булак: [258] маалымдары боюнча түзүлдү

Активдердин суммасы 2,5 эсеге, аны менне катар таза активдер 1 459,8 млн сомго же 53,4%га өскөн. Негизги каражаттардын активдүү бөлүгүнүн үлүшү 4,55%ды гана түздү.

3.3-таблица - 2010-2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын айыл чарба ишканаларынын мүлктүк абалына баа берүү

№ п/п	Көрсөткүчтөр	Эсептөө алгоритми	2010-ж.	2014-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.	Өзгөрүү	
								абс. 2020-ж. 2010-ж.	%, 2020-ж. 2010-ж.
1.	Активдер		3901,4	4829,5	6214,5	6005,4	6 214,5	2313,3	159,29
2.	Негизги каражаттар		1638,1	3206,8	3182,9	4374,4	4 353,6	2715,5	265,71
3.	Сатуудан түшкөнб		1999,0	3576,1	3371,6	3303,0	3780,5	1781,5	189,12

	пайда								
4.	Милдеттенмелер		1016,9	1969,5	2001,2	1861,8	1986,7	969,8	195,4
5.	ЧЧП		698,7	689,3	633,3	541,4	541,4	-157,7	77,44
6.	Негизги каражаттардын амортизациясы		2,1	4,0	5,0	9,2	9,1	7,0	433,37
7.	Эмгек өндүрүмдүүлүгү, миң сом/адамга	ОП/ЧП П	150,7	273,0	285,4	274,5	274,1	123,4	81,88
8.	Фондду камсыз кылуу, миң сом/адамга	ОС/ЧПП	358,3	744,1	905,8	926,2	926,1	567,8	158,47
9.	Фондго кайтаруу, сом/сом	ВР/ЧПП	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	-0,1	75,00
10.	Фонддун сыйымдуулугу, сом/сом	СЧПП/В Р	2,3	3,5	2,7	3,2	3,2	0,9	39,13
11.	Негизги каражаттардын үлүшү, %		68,1	64,6	63,9	72,2	71,2	3,1	4,55
12.	Негизги каражаттардын эскирүү коэффициенти, %.	А/ОС *100	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	200,0
13.	Таза активдердин наркы, млн. сом	Актив дер- О	2884,5	2860,0	4213,3	4143,6	4227,8	1343,5	146,54

Булак: [258] маалымдары боюнча түзүлдү

Тармактын негизги фонддорунун жалпы абалы начарлоонун жогорку деңгээли менен мүнөздөлсө да, аларды жаңыртуу жана колдонуудан чыгаруу темпи алда канча ашып түшкөнү байкалууда. Эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрү фондду камсыз кылуунун көрсөткүчүнөн 384,6 сомго/адамга артта калып жаткандыгын да талдоо аныктады жана ишкананын ресурстарын рационалдуу эмес пайдаланууну күбөлөндүрөт.

Өндүрүштү сарамжалдуу жүргүзүүнү жана анын финансылык абалын жакшыртууну көрсөткөн көрсөткүчтөрдүн тутумундагы башкы көрсөткүчтөрдүн бири болуп айыл чарба ишканаларынын сарамжалдуулугун, пайдалуулугун же кирешелүүлүгүн билдирген рентабелдүүлүк саналат [А. Д. Шеремет/ Финансы предприятий: менеджмент и анализ - М.: ИНФРА-М, 2007. - 479с].

3.4-таблица - Кыргыз Республикасынын айыл чарба ишканаларынын рентабелдүүлүгүнүн негизги көрсөткүчтөрү % менен

№ п/п	Көрсөткүчтөр	Эсептөө алгоритми	2010- ж.	2014- ж.	2018- ж.	2019-ж.	2020-ж.	Өзгөрүүлөр	
								абс. 2020-ж. 2010-ж.	%, 2020-ж. 2010-ж.
1.	Активдер		3901,4	4829,5	6214,5	6005,4	6056,3	2154,9	155,24
2.	Жеке капитал		2734,7	2793,6	4227,8	4185,3	4339,7	438,3	158,69
3.	Сатуудан түшкөн пайда		1999,0	3576,1	3371,6	3303,0	3708,5	1709,5	185,52
4.	Чыгымдар		1833,7	3238,0	3047,1	2571,2	2761,8	928,1	150,61
5.	Таза пайда		183,9	430,9	422,3	406,2	599,4	415,5	125,91

6.	Активдердин жалпы рентабелдүүлүгү, %	ЧП/Активдер	0,05	0,09	0,07	0,07	0,10	0,20	0,82
7.	Жеке капиталдын рентабелдүүлүгү, %	ЧП/СК	0,07	0,16	0,10	0,10	0,14	0,95	0,80
8.	Жеке капиталдын өзүнөөзү актоочу мезгили, ай.	Ср.г.СК / ЧП	27,5	14,6	-15,3	8,3	8,0	3,4	28,9
9.	Негизги иштин рентабелдүүлүгү, %	ЧП / Чыгымдар	0,1	0,1	-0,1	0,1	0,2	0,5	352,2
10.	Сатуу рентабелдүүлүгү % сатуудан түшкөн киреше боюнча	ЧП/ Түшкөн пайда	5,0	5,4	-5,8	12,2	15,6	31,1	314,5
11.	Жалпы төлөө жөндөмдүүлүгү коэффициенти	СК / (O ₁ +O ₂ +O ₃)	1,3	0,7	0,9	0,9	1,1	-0,2	82,5

Булак: маалыматтар боюнча түзүлдү жана эсептелди [258]

Жалпысынан, негизги ишмердүүлүктүн бул көрсөткүчү рентабелдүү өндүрүштү көрсөтүп, 2010-жылдагы 0,07ден 2020-жылдагы 0,14кө чейинки оң динамиканы чагылдырып турат. Талдоого алынган бүт мезгилдин дээрлик бардык көрсөткүчтөрү кирешелүү эмес, 31,1 сатуунун кирешелүүлүгү тууралуу маалымдар боюнча алар базалык көрсөткүчтөргө салыштырмалуу өзгөрүшү мүмкүн экендигин билдирет. Айыл чарба ишканалары үчүн өздүк капиталдын рентабелдүүлүгү канчалык жогору болсо, ошончолук жакшы. Дюпондун формуласы боюнча биздин эсептөөлөрүбүз оң натыйжаны көрсөттү, бул айыл чарба ишканаларында зайымды жабуу үчүн жетиштүү өздүк капиталы бар, бирок кеңейтилген иш жүргүзүү үчүн жетишсиз (таза пайда) экени тастыкталды.

Биз сатуунун рентабелдүүлүгүнүн динамикасын мүнөздөгөн көрсөткүчтү эсептөөдө оң тенденцияны байкап жатабыз. Бул сегментте эң жогорку жыйынтык 2020-жылы көрсөтүлүп, айыл чарба ишканасы сатылган продукциянын ар бир сомунан 15,6 тыйындан киреше алган. 2010-жылга салыштырмалуу айыл чарба ишканалары кирешесин 10,6 тыйынга көбөйткөн. Көрсөткүчтүн реалдуулугу үчүн эсептөө ишкананын негизги иши боюнча гана продукцияны сатуудан түшкөн финансылык натыйжа боюнча түзүлгөн.

Рынок экономикасынын шарттарында технологиялык жана финансылык кризистен чыгуунун жолун издөөдө уставдык капитал олуттуу өзгөрүүлөргө ээ болушу мүмкүн. Биздин изилдөөлөр боюнча, акыркы сегиз жылда эле уставдык капитал 438,3 миллион сомго же 158,6%га көбөйгөн [М.В. Клинова, Прагматикалык өз ара аракеттенүүнү издөөдөгү мамлекеттик жана жеке капитал – М.: IMEMO RAN, 2009. 122 б.]

Кыргыз Республикасынын айыл чарба ишканалары боюнча 2020-жылга уставдык жана резервдик капитал жалпысынан 2269,8 млн сомду, ал эми

милдеттенмелери 1861,8 млн сомду түздү. Мунун баары кредиторлордун кызыкчылыгын жабууга толук кепилдик жок дегенди билдирет. Жалпысынан кийинки жылдарда айыл чарба ишканаларынын капиталы жана резервдери 2,3 эсе көбөйдү. Уставдык капиталдын өсүшү таза активдердин ушундай эле динамикасы менен коштолуп, 3,7 эсеге көбөйгөн.

Кыргыз Республикасынын айыл чарба ишканаларында акыркы сегиз жыл ичинде талданган таза жүгүртүүдөгү капиталдын оң тренди бар, анткени таза активдер 53,4%га өскөнү байкалууда.

Мүлктүк абалга жүргүзүлгөн талдоо бүтүндөй республиканын айыл чарба ишканаларынын көпчүлүгүнүн өздүк капиталынын абалы ликвиддүүлүктүн жана төлөө жөндөмдүүлүгүнүн ченемдик көрсөткүчтөрүнө ылайык келбей тургандыгын да көрсөтөт.

Биздин эсептөөбүз каржылоонун узак мөөнөттүү булактарын тартуунун натыйжалуулугун изилдөөдө пайдаланылган капиталдашкан булактардын финансылык көз карандылыгынын коэффициенти дагы эле көз карандылыктын көбүрөөк тобокелдигин жаратпаган деңгээлде сакталып турганын да көрсөттү.

Айыл чарбасында техниканы жана асыл тукум малды сатып алууда жайылып жаткан финансылык ижара (лизинг) чарба жүргүзүүнүн рыноктук шарттарында айыл чарба ишканаларынын финансылык ресурстарынын булактарынын бири болуп саналат. 2010-2020-жылдары лизинг менен алектенгендердин ишинин артыкчылыктуу багыттары болуп 2012-2017-жылдарга айыл чарбасын өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасынын иш-чараларын ишке ашыруу саналган.

Айыл чарба продукциясынын негизги түрлөрүнүн финансылык абалы жана наркы боюнча айыл чарба ишканаларын дифференциациялоо өндүрүштүн жаратылыш-экономикалык шарттарынын негизинде региондук финансылык саясатын жүргүзүү үчүн негиз болоорун учурдагы экономикалык кырдаалды талдоо көрсөттү.

Мамлекеттик программаларды ишке ашыруунун алкагында мамлекеттик финансылык жөнгө салуу, айыл чарбасына көмөк көрсөтүү жана колдоо көрсөтүү боюнча көрүлгөн чаралардын натыйжасында тармакта белгилүү алгылыктуу көрсөткүчтөргө жетишилди. Мамлекеттик колдоо бажы-тарифтик жөнгө салуу чаралары менен бирге республиканын айыл чарба ишканаларынын рентабелдүүлүк деңгээлин орточо эсеп менен 10дон 20%ке чейин камсыз кылууга мүмкүндүк берди.

Төмөндө 3.5-таблицада 2018-2025-жылдарга айыл чарбасында ИДПнын өсүү темпинин болжолдонгон жана күтүлгөн динамикасын байкоого болот.

3.5-таблица. 2018-2025-жылдарга айыл чарбасынын өсүү темпинин динамикасы

	2018г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2023 г.	2024г.	2025г.
--	--------	---------	---------	---------	---------	---------	--------	--------

	алдын ала факт			Болжол				
Мамлекеттик бюджеттин кирешелери								
ФСХ мамлекеттик прогаммалар ы	5637,2	6854,7	7901,4	8948,1	9994,8	11041,	12988,2	11798,4
Өсүү темпи, %	84,3	121,9	115,3	113,2	111,7	110,5	117,6	101,8
Айыл чарба, млн. сом.	201120,1	213567,5	229469,3	255256,7	298657,9	324442,3	347656,7	373441,1
Өсүү темпи, %	102,1	106,2	107,4	111,2	105,1	104,0	x	x

Булак: маалыматтар боюнча түзүлдү жана эсептелди [258]

2021-жылы айыл чарбасынын дүң продукциясы 264,2 млрд сом өлчөмүндө болжолдонууда, ал эми реалдуу өсүү темпи 2,1%ды түзөт, ИДПнын жалпы көлөмүндөгү үлүшү 32,4%ды түзүүдө, ИДПнын өсүшүнө салым 0,4 пайыздык пунктту түзөт, ал эми ИДПнын өсүшүнө 0,4 пайыздык пунктту түзөт. % жана мал чарбасы – 2,7 процентке. %. Айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмү негизинен өсүмдүк өстүрүү жана мал чарба продукциялары менен, тиешелүү үлүшү менен – 50,5% жана 47,0% түзөт.

2021–2030-жылдарга болжолдуу маанилерди баалоо Айыл чарбасынын реалдуу өсүү темптеринин өсүшү айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жана мал чарбасынын продуктуулугун жогорулатуу боюнча мамлекет жана жеке сектор тарабынан көрүлүп жаткан чаралардын эсебинен орточо 1,2%га болжолдонууда.

Бирок белгилей кетчү нерсе, субсидиялардын көлөмүн пландаштыруунун жана аларды жөнөкөй жана кеңейтилген кайра өндүрүү үчүн пайдаланууну баалоонун так ыкмалары иштелип чыккан эмес. Финансылык колдоо механизми аймактардын бюджеттик каражаттарын да, мамлекеттик деңгээлдеги каражаттарды да пайдаланууга багытталган.

Райондук бюджетте сүт багытындагы мал чарбасын өнүктүрүүгө субсидиялар айыл чарба өндүрүүчүлөрүн колдоонун кошумча багыты болуп саналат. сүт үчүн. Аймактарда сүт багытындагы мал чарбаларын колдоо боюнча программалар иштелип жатат. Эгерде айыл чарба өндүрүүчүлөрүн колдоо программалары жөнүндө айта турган болсок, анда Кыргыз Республикасында мындай «убактылуу» модель 1996-жылы ЭӨАнын «Айылды каржылоо» долбоорунун алкагында түзүлгөн Кыргыз айыл чарба финансы корпорациясы (КФК) болгон. КФКнын негизги иши айыл чарба өндүрүүчүлөрүн кредиттөө болгон. Алгач Дүйнөлүк банктын «Айылды каржылоо-1» долбоорунун алкагында 15 миллион доллар өлчөмүндө кредиттер берилип, анын 2001-жылы ийгиликтүү аякташы менен 16 миллион доллар өлчөмүндөгү «Айылды каржылоо-2» долбоору пайда болгон.

Айыл чарба өндүрүүчүлөрүн мамлекеттик колдоонун сарамжалдуу жана эң натыйжалуу финансылык механизмдин калыптандыруу үчүн колдоонун көлөмүн пландаштырууга, бюджеттик ассигнованиелерди бөлүштүрүүгө жана

аларды натыйжалуу пайдаланууга байланышкан сунуштарды иштеп чыгуу зарыл.

Сүрөт 3.4. Региондук деңгээлде айыл чарба ишканаларын мамлекеттик колдоо механизмдин түзүү боюнча чечимдерди кабыл алуу процесси

Булак: маалыматтар боюнча түзүлдү [16]

Маанилүү маселелердин бири мамлекеттик жана региондук бюджеттерден ишке ашырылуучу мамлекеттик финансылык колдоонун оптималдуу көлөмүн аныктоо бойдон калууда.

Программаны ишке ашыруу натыйжалуулугу жогорку, канааттандыруучулук жана канааттандыруучулук эмес деңгээлдери менен мүнөздөлүшү мүмкүн. Индикаторлордун маанилери пландаштырылган мааниден 95% кем эмес болгондо программаны аткаруунун жогорку натыйжалуулугу, ал эми көрсөткүчтөр 80% кем эмес болгондо натыйжалуулуктун канааттандыруучулук деңгээли каралат. Эгерде программаны ишке ашыруу көрсөтүлгөн критерийлерге жооп бербесе, анда ишке ашыруунун натыйжалуулугунун деңгээли канааттандыруучулук эмес деп таанылат.

Төртүнчү бөлүм “Мамлекеттик жөнгө салуу айыл чарбасынын стратегиясында жана өнүктүрүүдө финансылык механизмди жакшыртуу өбөлгөсү катары” деп аталып, айыл чарба ишканаларынын насыя берүү өзгөчөлүктөрү изилденет, айыл чарба ишканаларынын финансылык ресурстарын түзүүдө баа стратегиясынын ролу жана мааниси жана салык салуунун негизги аспектери негизделет.

Оң жактуу тенденция болуп финансы ресурстары 1525,3 млн. сом же 56,4%га көбөйүшү саналат. Бирок ошол эле мезгилге зайымдык капиталдын суммасы 822,8 млн сомго көбөйгөн жана 2010-ж. Деңгээлинен 170,6% түзгөн.

Узак мөөнөттүү милдеттенмелердин жыйынтыгын эсептөө 2010-ж. салыштырмалуу 2020-ж. алардын өлчөмү 386,8 млн сомго өскөн, алардын зайымдык капиталдык түзүмдөгү үлүшү 2010-ж. 96,8%дан 2020-жылы 174,72% чейин жогорулаган.

Кыска мөөнөткө караганда милдеттердин ошондой эле тенденциясы түзүлөт. 2020-жылы алардын суммасы 2010-жылга салыштырмалуу 436,0 млн сомго көбөйгөн, бул 167,4% түзөт, т.а. узак мөөнөттүү милдеттенмелерге караганда 9,6% көп, ал эми кыска мөөнөттүү милдеттенмелердин үлүшү бардык милдеттенмелердин түзүмүндө 2010-жылы 55,5%дан 2020-ж. 51,3% чейин азайган.

Талдоодо узак мөөнөттүү милдеттенмелердин көбөйүшү карыздардын кайра түзүмдөштүрүү жана кыска мөөнөттүү милдеттенмелерди узак мөөнөткө өзгөртүү менен байланыштуу экендигин тастыктайт. Ошондой эле талдоо айыл чарба ишканаларынын өсүүчү насыялык көз краандылыгын көрсөткөн; 2020-жылы 51,6% активдер зайымдык капиталдын эсебинен түзүлгөн болсо, 2020-жылдан аягында – 66,4% болгон.

Изилденген мезгил үчүн гана сатуудан түшкөн пайдага бардык зайымдык капиталдын карым-катышы 2010-жылы 0,34% 2020-жылы 0,55% чейин өзгөргөн. Салыштыруу үчүн жалпы республика боюнча сатуудан түшкөн пайданын насыядык карызынын карым-катышы 2020-жылы 0,23% түзгөн.

Бюджеттик жана бюджеттик эмес фонддордун алдындагы карыздын жана ички карыздын карым-катышынын боюнча коэффициенти боюнча – 2020-жылдын аягында түшкөн сомго төрт тыйын карыз милдеттенмелери туура келет.

Келишимдик милдеттенемелер боюнча карыздын коэффициенти 2010-ж. 0,04 тартып 2020-ж. 0,46 чейин көбөйгөн, т.а. продукция сатылган ар бир сомго мезгилдин аягында 4 тыйын жана 46 тыйын насыя карызы туура келет, бул насыя карызы түрүндө карзды каржылоо андан ары издөө үчүн себеп болуп саналат.

Издөө мезгилинде айыл чарба капиталынын зайымдык капиталын 95,0% өскөн жана 2010-жылга салыштырмалуу 63,6% мөөнөтү өткөн карыздардын бир убакта көбөйүшү менен 1986,7 млн сомду түзгөн. Ал эми 2020-жылдын аягында мөөнөтү өткөн карыздардын салыштырма салмагы алардын жалпы суммасынын 3,8% жеткен. Мөөнөтүндө төгүлбөгөн карыздын салыштырма салмагын 2010-жылы 2,4% тартып 2020-ж. 3,8% чейин төмөндөтүү жөнүндө оң деп баалоого болот.

Биздин көз карашыбызда, төмөн рентабелдүү жана зыянга учураган ишканаларга жеткиликтүү болсо чарба жүргүзүү рынок шарттарында көпчүлүк даражада ыңгайлуу пайыздык ставка менен атайын фонддордон насыя алуу ылайыктуу.

«ФСХ-2» долбоорун ишке ашыруунун башталышы менен коммерциялык банктардын берилген отчеттору боюнча 15368 айыл товар өндүрүүчүлөрү жалпы 5 млрд 175 млн 772,8 миң сомго насыя жүргүзүлгөн, анын ичинде коммерциялык банктар бөлүгүн төмөнкү 4.1-таблицадан көрүүгө болот.

Таблица 4.1 – «ФСХ-2» долбоорун каржылоо коммерциялык банктар бөлүгү (миң сом)

		анын ичинде
--	--	-------------

Банктардын аталышы	Бардыгы берилген		Өсүмдүк өстүрүүгө		Мал багууга		Үрөнчүлүк, асыл тукум мал багуу, айыл чарба кооперативдери иштеп чыгуу	
	кол-во	сумма	кол-во	сумма	кол-во	сумма	кол-во	сумма
болгону	15368	5175772,8	1 679	403392,5	13500	4074738,4	189	697642,0
«Айыл Банк» ААК	7 371	2489 543,4	846	200434,9	6 367	1908066,6	158	381042,0
«Оптим Банк» ААК	925	449367,8	104	31460,0	812	265657,8	9	152 250,0
«КИКБ» ЖАК	1007	404999,6	109	21587,6	891	325662,0	7	57750,0
«РСК Банк» ААК	4767	1 500000,0	448	121030,0	4 309	1286870,0	10	92100,0
«Бакай Банк» ААК	631	161862,0	121	22695,0	505	124667,0	5	14500,0
«Кыргызстан» ААК	667	170000,0	51	6185,0	616	163 815,0	-	-

Булак: маалыматтар боюнча түзүлдү жана эсептелди [234]

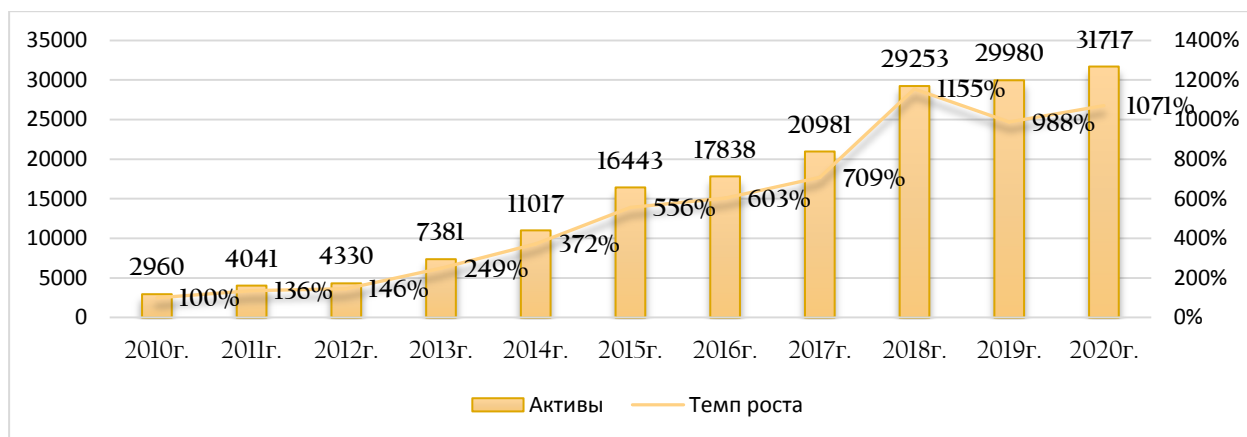
«ФСХ - 3» долбоорун ишке ашыруунун алкагында республиканын айыл азыктарын иштеп чыгуучуларына, дыйкандарга жана фермердик чарбаларга жалпы суммасы 1 млрд 277 млн 146 миң сом 3537 жеңилдетилген насыя берилген.

Бул суммадан: 1 млрд. 71 млн 476 миң сом мал чарбачылыкты өнүктүрүүгө; 35 млн сом кара иштетүүчү ишканалар алышкан.

Айыл чарба азыктарын кайра иштеп чыгуу менен иштеген товар өндүрүүчүлөр жогору пайыздык ставкада же чет элдик валютада насыялары бар экендиги тууралуу фактыны эске алуу менен, алардын карыздык түйшүгүн жеңилдетүү максатында “ФСХ” долбоорлорунун максаттарына ылайык шарттарда карыздары барларды кайра каржылоону кароо максатка ылайыктуу болмок.

Таблица 4.2 – 2014-2019-жж. Кыргыз Республикасынын “ФСХ” мамлекеттик прогарммасын ишке ашырууну камсыз кылуу (млн. сом)

Мамлекеттик долбоорлордун аталышы		бардыгы	Айыл чарбасын каржылоо - 1,2	Айыл чарбасын каржылоо - 3	Айыл чарбасын каржылоо - 4	Айыл чарбасын каржылоо - 5	Айыл чарбасын каржылоо - 6	Айыл чарбасын каржылоо - 7
Бардыгы берилген	саны	48738	15368	3537	3334	15163	11336	3318
	сумма	21976,9	5884,3	1277,1	2494,4	6683,9	5637,2	1827,6
числе	Өсүмдүк өстүрүү	саны	13540	1679	1399	1237	5886	3339
		сумма	7322,5	2626,9	1071,4	1165,0	1125,4	446,5
	Мал чарбачылыгы	саны	33936	13500	1991	1918	8939	7588
		сумма	10964,8	2697,9	170,9	1100,0	4126,2	2869,8
	Үрөнчүлүк,	саны	1265	189	147	179	341	409
								159

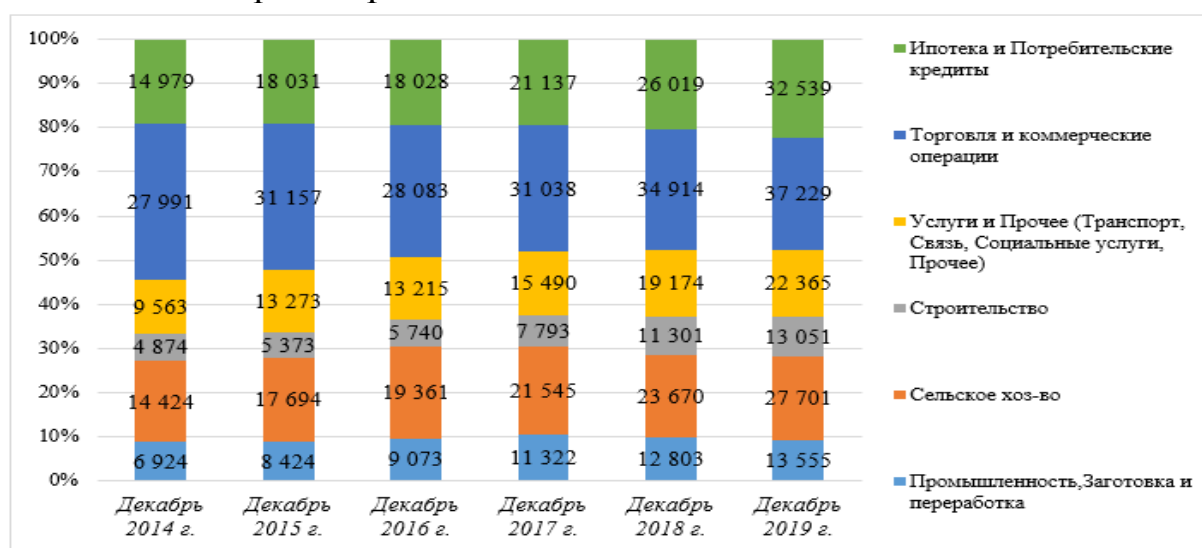

Сүрөт 4.2. 2010-2020-жж. үчүн «Айыл Банктын» активдерин өзгөртүү динамикасы

Булак: маалыматтар боюнча түзүлдү [258]

2014-жылы түзүлгөн Россия-Кыргыз өнүктүрүү фонду ЕАЭБдин алкагында Кыргызстандын негизги стратегиялык өнөктөшү болуп саналат.

Фонд тарабынан баштапкы түздөн-түз каржылоонун алкагында ири балапан заводунун курулушун каржылоо бекитилген, бул жалпы суммасы 7,2 млн АКШдолларында үч этапта пландалган.

Сүрөт 4.3. 2014-2019-жж үчүн КРӨФ насыя портфелинин түзүмү

Булак: маалыматтар боюнча түзүлдү [255]

Финансылык продуктулар рыногунда сунуштар, анын ичинде лизинг продуктуларынын сунушу Кыргыз Республикасынын экономикасынын өнүгүшүнүн тышкы экономикалык шарттарынын, ошондой эле мамлекеттик программалардын таасири астында түзүлөт. Азыркы шартта экономиканын өндүрүш секторунда инвестициянын өсүшү жана кызмат көрсөтүү секторунда кыскарышы байкалууда. Ошону менен бирге РКФР банкы тарабынан айыл чарба продуктуларын кайра иштетүү чөйрөсүнө, жашылча-жемиш консервалоо боюнча заводдун курулушуна өзгөчө көңүл бурулуп жатат. Мындан сырткары бул заводдун продукциясы экспортко көбүрөөк багытталган, бул аталган долбоорлордун негизинен ЕАЭБ рыногунда ишке ашырылышын ырастайт. [Г. П. Попов Айыл чарба өндүрүүчүлөрүн насыялоо жана эсеби жөнүндө маселесине. Акча жана насыя. - 2012.- №4.- 52-56.]

АӨК жөнгө салуунун финансылык-насыялык механизмдин өркүндөтүү максатында анын негизги багыттары аныкталган (4.5 сүрөттү кара.).

Перспективада үй-бүлөлүк мал чарба фермаларынын санынын өсүшүнө, жумуш орундарынын санынын өсүшүнө, ошондой эле малдын башын көбөйтүүгө бир эле мезгилде тармакта продукцияларды өндүрүүнүн өсүшүнө багытталган чакан чарбаларды насыялоодо мамлекеттик колдоо көрсөтүү Айыл чарбасын өнүктүрүү программасында каралган башкы иш-чаралардын бири болуп эсептелет.

Бул программаны ишке ашыруунун кесепети айыл жергесинде калкынын азайышы жана сүт жана эт азыктарынын импортуна көз карандылыкка алып келет.

Программада тобокелдиктердин кесепеттерин азайтуу жана күтүлгөн акыркы жыйынтыктарга жетишүүнүн кепилдик деңгээлин жогорулатуу боюнча чараларды, б.а. энергия алып жүрүүчүлөргө, отунга жана башка материалдык-техникалык ресурстарга баалардын өсүшү менен байланышкан тобокелдиктерди кароо зарыл деп эсептейбиз.

4.5 сүрөт. Айыл чарба секторун финансылык-насыялык жөнгө салуу механизмдин негизги багыттары

Булак: [260] маалыматтар боюнча түзүлгөн

Мындан тышкары, мурда белгиленгендей чарба жүргүзүүнүн рыноктук шарттарына рентабелдүүлүгү төмөн жана чыгашалуу ишканаларга жеткиликтүү болгон пайыздык чени алгылыктуу атайын фонддон кредит берүү көбүрөөк шайкеш келет.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жөнгө салуу системасында айыл чарбасында финансылык механизмдин башкы рычагдарынын бири болуп мамлекет тарабынан аныкталган, белгиленген салык салуу системасы эсептелет.

К. Маркс эмгектеринин биринде мындай деп жазган: «Салык өкмөттү баккан эненин сүтү. Салык - менчик, үй-бүлө, тартип жана дин менен катарлаш

бешинчи кудай. Француз дыйканы шайтанды көргүсү келсе, аны салык чогулткуч түрүндө элестетет» [Маркс К. *Капитал*. - М.: Политиздат, 1969. – 907 б. - 1т., 648 б. - 2т., 932 б. - 3т.] .

В.И. Ленин, марксизмдин жолун жолдоп, салыкты төмөнкүдөй аныктаган: - «Салык - бул мамлекет калктан эч бир сый акысыз алган нерсе» [С.С. Алексеева *теория государства и права. Учебник – НОРМА*, - 2005 г. – С.458.] .

Кыргыз Республикасынын Конституциясында (50-ст.) ар бир адам мыйзамда каралган учурларда жана тартипте салыктарды жана жыйымдарды төлөөгө милдеттүү деп белгиленген.

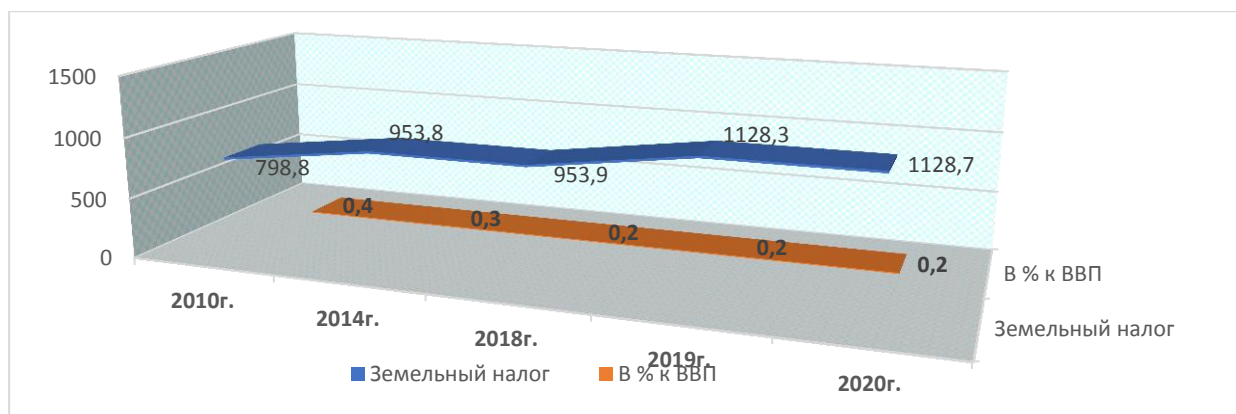
Биздин изилдөөбүз салык системасынын өнүгүшү бир нече мезгилдерди камтыганын белгилөөгө аргасыз.

Ар кайсыл өлкөлөрдө бюджеттин кирешесинин негизги бөлүгүн салыктар түзөт: АКШда бюджеттин 90%, Германияда - 80%, Японияда - 75%, биздин өлкөдө 75-90% түзөт ж.у.с. [И. Ивойлова *АПК азык түлүк коопсуздугун камсыз кылууну жөнгө салуунун чет өлкөлүк тажрыйбасы: экономика, башкаруу*. - 2009. -№6. - 76-83 б].

2008-ж. 17-октябрындагы № 230 Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин кабыл алынышы, 2019-ж. 4-январындагы № 23 Айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү үчүн «Салык режимдери» редакциясы айыл чарбасын мамлекеттик колдоонун маанилүү чарасы болду. Биздин изилдөөлөрүбүз боюнча аталган салык айыл чарба ишканаларынын киреше деңгээлине, ошондой эле салыктарды төлөөгө анык жөндөмдүүлүгүнө таасир эткен факторлордун жыйындысын эске алууга мүмкүндүк бермек. Бирок, айыл чарба ишканалары төлөгөн салык элементтери айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнө салык салуу системасынын элементтеринен бир аз айырмаланып турат. [«Салык системасынын негиздери тууралуу» 1991-жылдын 27-декабрындагы КР Мыйзамы]

Айыл чарба ишканаларына салык салуунун жогоруда айтылган атайын режимдеринен тышкары Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин 157-беренесинин 21-главасына ылайык салык салуунун жөнөкөйлөтүлгөн системасы колдонулушу мүмкүн.

Салык төлөмдөрү ар кандай деңгээлде айыл чарба ишканасынын ишине жана баарынан мурда акыркы финансылык натыйжаларга таасир этет. Ошондуктан, майнаптуу финансылык-экономикалык ишти камсыз кылуу үчүн салыктык талдоо жүргүзүү, ишкананын салык салуу деңгээлин аныктоо керек. Бул ишкананын салык салуу деңгээлин баалоого жана зарыл болгон учурда аны оптималдаштырууга мүмкүндүк берет.

4.7. сүрөт 2010-2020-жж Кыргыз Республикасында салыктар жана жыйымдар жөнүндө маалымат, миң сом

Булак: [258] маалыматтар боюнча түзүлдү

Андан соң 4.6-таблицада бюджеттик субсидиялардын жана салык салуунун айыл чарба ишканаларынын ишинин финансылык натыйжаларына тийгизген таасири, б.а. фискалдык саясат чараларынын финансылык натыйжага тийгизген таасири берилди.

Мамлекеттик субсидияларсыз айыл чарба ишканалары чыгашалуу болот жана климаттык шарттар ага кошумча себеп болушу мүмкүн.

Айыл чарбасындагы салык жана салыктык эмес төлөмдөр системасы Кыргыз Республикасынын Мыйзамы менен белгиленген тартипте жана чектерде аныкталат.

Кыргыз Республикасынын Салык кодексине ылайык салык чендери, салыктарды төлөө тартиби жана мөөнөттөрү, ошондой эле КР СК белгиленген чектерде салыктык жеңилдиктер, аларды колдонуунун негиздери жана тартиби аныкталышы мүмкүн.

4.3-таблица. Бюджеттик субсидиялардын жана салык салуунун Кыргыз Республикасынын айыл чарба ишканаларынын ишинин финансылык натыйжаларына таасири

Көрсөткүчтөр	2010-ж.	2014-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.	2020-ж. 2010-ж.
1. Сатуудан түшкөн карат, млн. сом	1 999,0	3576,1	3371,6	3 303,0	3 780,5	189,1
2. Салык салууга чейинки пайда (чыгаша) (бюджеттен субсидияларды кошкондо), млн. сом	183,9	305,4	290,6	502,0	708,8	385,4
А.и. бюджеттен субсидиялар, млн. сом	8191,4	10130,6	14 063,1	15 610,7	17 067,6	208,4
- субсидияларсыз пайда (чыгаша), млн. сом	99,3	98,0	195,2	359,3	526,8	530,5
3.Субсидиялардын катышы:						
-пайдага (%)	74,5	33,2	-48,4	-31,1	-24,1	-32,3
-түшкөн каражатка (%)	4,09	5,06	4,2	5,29	5,01	122,5

Булак: [258] маалыматтары боюнча түзүлдү жана эсептелди.

Биздин оюбузча жана бир катар илимпоздордун пикири боюнча региондук жана жергиликтүү салык салуу региондук экономикалык саясатты аныктап,

фискалдык мүнөздө гана болбостон, ошондой эле, айыл чарба өндүрүшүнүн өсүшүнө түрткү бериши жана алардын ишин бир багытта алкап, башка жагында чектөөгө алышы керек.

Айыл чарбасында бир кыйла майнаптуу салык системасын уюштурууга мүмкүндүк берген мамлекеттин салык саясатына айрым олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл деп эсептейбиз. Экономиканын агрардык сектору үчүн бүткүл цивилизациялуу дүйнөдө алынгандай экономиканын башка тармактарына салыштырмалуу салык салуунун бирдей, кээде артыкчылыктуу системасын түзүү керек.

Мындан тышкары, инновациялык жана илимий ишти өнүктүрүү жана айыл чарба экономикасында илимий технологиялардын пайдасына түзүмдүк бурулушту камсыз кылуу, экономикалык өсүштүн жаңы сапатына жетишүү максатында белгилүү бир салыктык дем берүүлөрдү колдонуу максатка ылайыктуу.

Айыл чарба ишканаларынын салык жүгүнүн эң жогорку көрсөткүчтөрү 2012-жылдан баштап акырындык менен 2017-жылы 2,4%га чейин төмөндөй баштаган. Акыркы жылдардагы мындай жагымсыз тенденция жаратылыш шарттарынын олуттуу начарлашы б.а. үшүк, кургакчылык жана тармактагы пайданын азайышы менен түшүндүрүлөт.

Чыгашалуу жана рентабелдүүлүгү аз айыл чарба ишканаларына мамлекеттик жардам жана колдоо көрсөтүүдө белгилүү бир мөөнөткө салыктык каникул түрүндө салыктык преференцияларды колдонуу максатка ылайыктуу.

Кыргыз Республикасынын Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасында салыктык жеңилдиктердин колдонуудагы системасын сактоо менен айыл чарбасындагы инвестициялык жана инновациялык активдүүлүккө салыктык дем берүүнү жандандыруунун эсебинен айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнө салык салуу системасын өркүндөтүү каралууда.

Заманбап экономикалык жана финансылык стратегияда экономиканын бардык чөйрөлөрүндө, анын ичинде айыл чарбасында болуп жаткан инновациялык-инвестициялык процесстер өзгөчө мааниге ээ болууда.

Негизинен өз ара камсыздандыруу шарттарында мамлекеттик эмес пенсиялык камсыздандыруунун, кредиттик кооперациянын базасында айыл чарбасын колдоонун инвестициялык-финансылык системасын (ИФС) түзүү сунушталууда.

Агроөнөр жай комплексине карата салыктык башкаруу жол-жоболорунун алкагында бюджеттик системага төлөмдөр боюнча карыздарды жөнгө салуу, ошондой эле айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн финансылык жактан чыңдоо жана мөөнөтү өтүп кеткен карыздарды кайра түзүмдөштүрүү программасынын алкагында салыктарды (туумдарды, айыптарды) төлөө боюнча кредитордук карыздарды эсептен чыгаруу өзгөчө мааниге ээ.

Кыргыз Республикасында агро азык-түлүк рынокторун, анын ичинде бааларды мамлекеттик жөнгө салуу Кыргызстандын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу жана төмөнкүлөр аркылуу ата мекендик айыл чарба товар

өндүрүүчүлөрүн колдоо максатында «Айыл чарбасын өнүктүрүү жөнүндө» Мыйзамдын негизинде жүзөгө ашырылат:

– мамлекеттик сатып алууларды жана товардык интервенцияларды жүргүзүү (негизинен Мамлекеттик материалдык резервдер фонду аркылуу);

– Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык бажылык-тарифтик, тарифтик эмес жөнгө салуу ыкмалары менен ички рынокту коргоо. Баалардын жардамы менен ишкананын чарбалык ишинин чыгымдары жана натыйжалары ченелет, капиталдык салымдардын бир кыйла пайдалуу варианттары экономикалык жактан негизделет, өндүрүшкө жана керектөөгө, ошондой эле товардын сапатына дем берилет.

Заманбап рынок экономикасында баалардын негизинен эки түрү колдонулат: эркин же рыноктук баа жана жөнгө салынуучу. Ошону менен бирге эл чарба комплексинде баалардын белгилүү түрүнүн салыштырма салмагы өлкөнүн экономикасында болуп жаткан өзгөртүүлөгө жараша өзгөрүшү мүмкүн.

Бүгүнкү күндө рыноктук баалар айыл чарба сырьёлорунун жана азык-түлүктүн көптөгөн түрлөрүн өндүрүү чыгашалуу, башкача айтканда, рыноктук баасы өздүк наркынан төмөн болгон деңгээлде калууда. Ушундан улам өкмөттүн токтондорунун жана чечимдеринин негизинде ишке ашырылуучу баа түзүүнү мамлекеттик жөнгө салуу зарылчылыгы келип чыкты.

Көптөгөн чет өлкөлүк жогорку өнүккөн өлкөлөрдө азык-түлүктү кепилденген баалар боюнча сатып алуу жана күрөөлүк операцияларды колдонуу мамлекеттик азык-түлүк запастарын түзүүгө, ошону менен айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө кирешенин тиешелүү деңгээлинде колдоо көрсөтүүгө жана азык-түлүктүн негизги түрлөрү боюнча рыноктук абалды жөнгө салууга мүмкүндүк берет.

Баа саясаты салмакталган илимий мамилени талап кылган бир топ татаал иш деп тыянак чыгарсак болот. Айыл чарба продукциясына, сырьёлорго жана азык-түлүккө бааларды мамлекеттик жөнгө салуунун башкы шарттарынын бири болуп нормалдуу иштеп жаткан ар бир айыл чарба ишканасын кирешенин белгилүү деңгээли менен камсыз кылуу эсептетелет. Илимий көз караштан алганда, айыл чарба продукциясын кеңейтүү 30-40% кем эмес рентабелдүүлүк деңгээлинде гана мүмкүн.

КОРУТУНДУ

Жүргүзүлгөн изилдөө төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берди:

1. Финансы механизмдин теориялык-методологиялык жана концептуалдык жоболорун системалуу изилдөөнүн негизинде өлкөнүн азык-түлүк көз карандысыздыгын камсыз кылуу максатында ресурстар жана жаратылыш-экономикалык потенциалы боюнча тең салмактуу финансылык ресурстарды калыптандырууга жана пайдаланууга багытталган финансылык методдордун, инструменттердин, рычагдардын, ченемдик-укуктук жана маалыматтык-методикалык камсыздоонун белгилүү жыйындысы. айыл чарба продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн, дүйнөлүк экономикалык

интеграцияны тереңдетүү шартында калктын тамак-ашка, агроөнөр жайга – чийки затка болгон керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн финансылык туруктуулугун камсыз кылууда анын маңызын, экономиканын агрардык тармагындагы өзгөчөлүгүн жана мазмунун автордук аныктоо негизделген.

2. Социалдык-экономикалык туруктуулукка жетишүүгө, ата мекендик айыл чарба продукциясынын улуттук атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылууга, интеграциялоо жана ДСУ жана ЕАЭБ мүчөлүк процессинде башкаруунун чындап өзгөрүп жаткан социалдык-экономикалык шарттарына финансылык механизмди ыңгайлаштырууга багытталган илимий жактан негизделген чаралардын жыйындысы катары айыл чарбасын мамлекеттик финансылык жөнгө салууда функционалдык ыкманын мазмуну жана өзгөчөлүгү такталды.

3. Улуттук чындыкка карата айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн мамлекеттик жөнгө салуу жана финансылык колдоо боюнча алдыңкы батыш практикасын колдонуунун адаптациялык мүмкүнчүлүктөрү төмөндөгүлөр аркылуу аныкталды: өндүрүш деңгээлине байланышпаган туруктуу төлөмдөрдү белгилөө; түшүмдү күрөөгө коюу менен насыяларды берүү; рентабелдүүлүктү камсыз кылуучу өндүрүштүн көлөмүнө көзөмөлдү белгилебестен, жогорку белгиленген ички бааларды белгилөө жолу менен рыноктук бааны жөнгө салуу; субсидияларды максаттуу пайдаланылышына жараша, айдоо аянттарынын өлчөмүнө жараша төлөмдөрдү төлөө, ошондой эле камсыздандыруунун ар кандай программаларын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү;

4. Айыл чарбасын мамлекеттик финансылык колдоону социалдык-экономикалык туруктуулукка жетишүүгө, ата мекендик айыл чарба продукциясынын улуттук атаандаштык артыкчылыктарын камсыздоого, өлкөнү региондук жана интеграциялык өнүктүрүүнүн реалдуу өзгөрүп турган шарттарына финансылык механизмди адаптациялоого багытталган мамлекеттик финансылык жөнгө салуунун башкы функциясы катары аныктоого болот. Айыл чарба тармактарын бюджеттик каржылоонун стратегиялык багытын жана программалык-максаттуу методдорду пайдалануу менен жүргүзүлгөн талдоо чарбакер субъекттерди финансылык колдоонун оптималдуу өлчөмүн аныктоого жана айыл аймактарын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт;

5. Изилденген объекттердин финансылык ресурстарын топтоо процесси алардын түзүмүнүн жана айыл чарба ишканаларынын мүлктүк абалынын начарлагандыгын көрсөттү. Алсак, изилденип жаткан мезгилде насыялар менен займдардын суммасы 1986,7 млн.сомго же 822,8% га көбөйгөн болсо, карыз тийиштүү түрдө 386,8 млн. сомго же 170,6% га көбөйгөн. Бул тенденцияны жеңүү төмөнкүлөрдү талап кылат: кошумча салымды жана жаңы менчик ээлерин тартууну; кирешени реинвестициялоо; финансы - насыя системасынын узак мөөнөттүү жана кыска мөөнөттүү насыяларын колдонуу; ар кандай наыя берүүчүлөрдүн каражаттарын убактылуу пайдалануу; тармак үчүн бюджеттик каржылоо.

Айыл чарба ишканаларынын финансылык туруктуулугунун маанилүү индикаторлорунун бири болуп өздүк капиталдын концентрациясынын коэффициентине кайтарым болуп эсептелген финансылык көз карандылыктын коэффициенти эсептелет. Бул коэффициенттин маанилеринин өсүшү займдык каражаттардын үлүшүнүн көбөйүшүн жана айыл чарба ишканаларынын финансылык көз карандылыгынын күбөлөндүрүп турат. Алсак, 2010 - жылы ишкананын активдерине салынган карыз каражаттардын үлүшү 0,32% ды, ал эми 2020-жылы-0,31% ды түзгөн.

Сатуудан түшкөн каражатка займдык капиталдын катышы 0,74%дан 2010-жылы 0,55%га чейин өзгөрүлгөн жана 2020-жылы 0,19% га азайган, муну менен айыл чарба ишканаларынын насыялык көз карандылыгын күчөткөн;

6. Айыл чарба ишканаларына, өзгөчө рентабелдүү жана аз рентабелдүү ишканаларга мамлекеттик финансылык жардамдарды жана колдоолорду көрсөтүүдө, белгилүү мезгилге салыктык каникул түрүндө салыктык преференцияларды пайдалануу максатка ылайыктуу. Салыктар жана башка милдеттүү төлөмдөр боюнча үнөмдөөнүн эсебинен айыл чарба ишканалары карыздын ордун толтурууга жана өзүнүн ресурстук кубатын бекемдей алышат.

Салык системасын жөнгө салуу процесси айыл чарба өндүрүшүн артыкчылыктуу өнүктүрүүгө, ошондой эле инновациялык жана инвестициялык климатты активдештирүүгө багытталган мамлекеттик жана жеке кызыкчылыктардын тең салмактуулугун камсыз кылуучу анын оптималдуулугун белгилөө жолунда жүрүүсү керек.

Өз ара камсыздандыруу шарттарында тармакты жана айылдык аймактарды өнүктүрүүнүн инвестициялык программаларын жана долбоорлорун иштеп чыгуу жана ишке ашыруу үчүн финансылык ресурстарды мобилизациялоого жана тартууга мүмкүндүк берүүчү айыл чарбасын колдоонун инвестициялык-финансылык системасын (ИАС) түзүү сунушталат;

7. Экспорттук алымдарды, бажылык тарифтерди жана башкаларды киргизүүнүн эсебинен тышкы жана Ички рыноктордун абалын эске алуу менен бааларды мамлекеттик жөнгө салууну өткөөл мезгилде жүзөгө ашыруу.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР

Айыл чарбасын өнүктүрүү стратегиясында мамлекеттик жөнгө салуунун финансылык механизминин иштешин уюштурууну түзүүнүн теориясына жана практикасына диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча төмөнкүдөй практикалык сунуштар берилди:

1. Илимий-негизделген мамлекеттик чаралардын комплекси катары айыл чарбасын мамлекеттик финансылык жөнгө салууну жана колдоону уюштуруунун теориясынын жана практикасынын түшүнүктөрүнүн мазмунун жана өзгөчөлүктөрүн тактоо социалдык-экономикалык туруктуулукка жетишүүгө, ата мекендик айыл чарба продукциясынын улуттук атаандаштык артыкчылыктарын камсыз кылууга, чарба жүргүзүүнүн реалдуу өзгөрүп туруучу социалдык - экономикалык шарттарына, ДСУ жана ЕАЭБдин талаптарына, экономикалык жана азык-түлүк коопсуздугуна финансылык механизмди адаптациялоого максаттуу таасир берет. Дискуссиялык илимий көз караштар алдыңкы окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүнүн

жыйынтыктарында камтылган айрым жыйынтыктарды колдоого мүмкүндүк берет, алар айыл чарбасын мамлекеттик жөнгө салуу жана финансылык колдоо системасынын базасы болуп эсептелген бир катар принциптерге таянат, атап айтканда:

- мамлекеттик финансылык жардамдын жана колдоонун белгилүү бир деңгээлин төлөө ишканалардын өзүн-өзү каржылоого иштерин активдештирүүгө көмөктөшүүгө тийиш;

- финансылык колдоону ишке ашырууга дифференцияланган мамиле, экономикалык эффективдүүлүктүн, продукциянын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүндөгү айырмачылыктарды эске алууга тийиш;

- мамлекеттик финансылык колдоонун мотивациялык багыты өндүрүүчүлөрдү натыйжалуу өндүрүшкө багыттоого тийиш;

- мамлекеттик финансылык жардамды жана колдоону ишке ашырууга программалык-максаттуу мамиле;

- мамлекеттик финансылык жардамдын жана колдоонун каражаттарын сарамжалдуу пайдалануу;

- протекционизмдин, жеткиликтүүлүктүн жана максаттуулуктун белгилүү деңгээли;

- рынокто продукциянын атаандаштыгында бирдей шарттарды камсыз кылуу;

- региондук контекстте мамлекеттик финансылык жардам жана колдоо чараларын ишке ашыруунун ырааттуулугу жана кепилдиги.

2. Мамлекеттик бюджеттен субсидияларды бөлүштүрүүдө алардын өлчөмүн өндүрүлгөн жана сатылган продукциянын көлөмүнө, субсидиялоонун нормасына, рентабелдүүлүктүн деңгээлине жана зоналык коэффициентке таянуу менен аныктоо максатка ылайыктуу. Сунуш кылынган коэффициенттерди эсепке алуу менен субсидияларды берүү айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн финансылык абалын эске алууга, өнөр жай өндүрүшү менен айыл чарбасынын ортосундагы баанын диспропорциясын текшилөөгө, чарбаларды өндүрүштүн көлөмүн көбөйтүүгө жана натыйжалуулугун жогорулатууга өбөлгөлөөгө мүмкүндүк берет.

3. Финансылык ресурстарды калыптандырууда алардын структурасын жана айыл чарба ишканаларынын мүлктүк абалын жакшыртуу байкалууда. Айыл чарба ишканаларында изилдөө мезгилинде насыялар жана займдар 1341,5 миң сомго же 3 эсеге көбөйгөн. Насыялык карыз 204,0 млн сомго же 250,8% га өстү. Бул тенденцияны жеңүү төмөнкүлөр менен байланышкан: менчик ээлеринин кошумча салымдары; жаңы ээлерин тартуу; пайданы кайра инвестициялоо; финансы-насыя системасынын узак мөөнөттүү жана кыска мөөнөттүү насыяларын пайдалануу; ар кандай кредиторлордун акча каражаттарын убактылуу пайдалануу; айыл чарбасын өнүктүрүүнү бюджеттик каржылоо.

4. Уставдык капитал кредиторлордун таламдарын камсыз кылуунун кепилдиги болуп саналат. Айыл чарба ишканалары боюнча. Уставдык жана резервдик капитал жалпысынан 2020-жылдын акырына карата 2269,8 млн.сомду түздү, ал эми милдеттенмелер 1861,8 млн. сомду түздү, ал алынган

насыялардын өз учурунда кайтарып берүү планында региондун Айыл чарба ишканалары боюнча насыя берүүчүлөрдүн кызыкчылыктарынын кепилдигинин жетишсиздиги жөнүндө күбөлөндүрөт. Анык өздүк капиталдын баланстын валютасына карата катышы катары эсептелген айыл чарба ишканаларынын финансылык туруктуулугун мүнөздөгөн негизги көрсөткүч болуп, өздүк капиталдын концентрациясынын коэффициенти саналат, ал активдерди түзүүнүн булактарынын жалпы чоңдугундагы анын үлүшүн чагылдырат, анын ченемдик мааниси 0,5 тен көп эмес деңгээлде болушу керек. Алсак, изилденип жаткан мезгилде анализденүүчү ишканалардын өздүк капиталы 1,4 деңгээлде туруктуу болгон, бул ишканалардын тышкы булактардан өсүп жаткан көз карандылыгы жөнүндө айтып турат;

5. Азыркы шарттарда айыл чарба өндүрүшүнүн финансылык туруктуулугун жогорулатуу айыл чарба өндүрүшүн мамлекеттик колдоо жагында тең саясатты талап кылат, алар: айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн насыялык ресурстарга жеткиликтүүлүгүн кеңейтүү; чарба жүргүзүүнүн чакан формаларынын финансылык туруктуулугун өстүрүү; лизингдик мамилелерди кеңири колдонуу менен айыл чарбасын техникалык жана технологиялык модернизациялоо; камсыздандырылган айдоо аянттарынын үлүшүн жана башка чараларды көбөйтүү жолу менен коркунучтарды азайтуу;

6. Экономикалык өсүш жана айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн өнүгүү шарттарын теңдештирүү максатында тармактардагы ишканаларга салык салууга айрым өзгөртүүлөрдү киргизүү максатка ылайыктуу. Тактап айтканда, рентабелдүү эмес жана аз рентабелдүү айыл чарба ишканаларына мамлекеттик жардам жана колдоо көрсөтүү максатында белгилүү мөөнөткө салыктык каникул түрүндөгү салыктык жеңилдиктерди колдонуу максатка ылайыктуу. Бул мезгилде салыктарды жана башка милдеттүү төлөмдөрдү үнөмдөөнүн эсебинен айыл чарба ишканалары карыздарын кайтарып, ресурстук потенциалын чыңдай алышат.

Айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө салык салуу системасы жөнөкөй, туруктуу жана жетишээрлик узак мөөнөткө өзгөрбөс болууга тийиш. Мамлекеттик эмес пенсиялык камсыздандыруунун, насыялык кооперациянын негизинде өз ара камсыздандыруунун негизинде айыл чарбасын колдоонун инвестициялык-финансылык системасын (ИФС) түзүү сунушталат.

Мындай абалдан чыгуунун жолун айыл чарба секторун ресурстук колдоонун баа жана финансылык каналдарын тыгыз айкалыштыруудан издөө максатка ылайыктуу. В этом направлении могут быть предприняты следующие меры:

- айыл чарба өндүрүүчүлөрүн сатып алынган өндүрүш каражаттарынын наркынын негизсиз кымбатташынан коргоонун натыйжалуу механизмдерин иштеп чыгуу жана кабыл алуу;

- сегменттелген айыл чарба рынокторунда күрөө операцияларын жүргүзүүгө өтүү, күрөөгө кабыл алынган продукциянын көлөмүн көбөйтүү;

- сүт жана эт продукциясын тартуу жолу менен Стабилизациялык финансылык механизмди колдонуу чөйрөсүн кеңейтүү, бул айыл чарба товар

өндүрүүчүлөрүнөн продукциянын мындай түрлөрүн негизсиз төмөн баада сатып алууну кыйла кыскартат;

- бодо мал баккан айыл чарба ишканалары жана калк үчүн бюджеттик субсидияларды колдонуу;

Арпа сатып алуу баасын белгилөө методикасы сунуш кылынууда, ал ДСУ жана ЕАЭБ тарабынан белгиленген шарттарга ылайык интеграциялык мезгилде колдонулат, бул продукция сатып алууну нормалдаштырууга жана товар өндүрүүчүлөргө белгилүү бир киреше алууга мүмкүндүк берет.

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ

1. **Жума кызы, Р.** Налоги и потребительский рынок [Текст] / Раиза Жума кызы. // Известия КГТУ им. И. Раззакова. - 2008.- №2. -С.56-62.

2. **Жума кызы, Р.** Использование финансовых и налоговых рычагов для развития малого и среднего бизнеса [Текст] / Раиза Жума кызы // Вестник КРСУ. - 2009.- №7. – С.138-141.

3. **Жума кызы, Р.** Малый и средний бизнес в автотранспортной отрасли [Текст] / Раиза Жума кызы //Известия КГТУ им. И. Раззакова. – 2010.-№9.- С.126-134.

4. **Жума кызы, Р.** Источники финансирования инвестиций в развитие малого и среднего бизнеса [Текст] / Раиза Жума кызы, Г.К. Ибрагимова // Вестник БГУ им. К. Карасаева. - 2011. №2. - С133-135.

5. **Жума кызы, Р.** Малый и средний бизнес в экономике страны. [Текст] / Раиза Жума кызы, О.П. Христосика // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров стран Центральной Азии. – 2012. – С.14-18.

6. **Жума кызы, Р.** Инвестиции и их роль в управлении потребительского рынка [Текст] / Раиза Жума кызы, Г.К. Ибрагимова // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. - 2012. № 2. – С. 82-84 с.

7. **Juma kyzy, R.** Consumer Market Economy of the Slovak and the Kyrgyz Republik. [Текст] / R. Juma kyzy, Almazbtk kyzy Kunduz, Elena Horska, Jana Galova// INTORNATIONAL SCIENTIFIK DAYS ISD. -2014. - Slovak Universiti jf Agrikulture in Nitra. Fakultetybjf Ekonomikcs fnd Managmant, Departament of Marketing., Abstract, - С.60-61.

8. **Жума кызы, Р.** Особенности развития автотранспорта в Кыргызстане [Текст] / Раиза Жума кызы// Известия КГТУ Им. И.Раззакова. -2014.- С. 245-252.

9. **Жума кызы, Р.** Зарубежный опыт использования финансового механизма государственного регулирования и поддержке сельского хозяйства [Текст] / Раиза Жума кызы// Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров стран Центральной Азии. 2016.- № (12,13)16. С.263-268.

10. **Жума кызы, Р.** Конкурентоспособность предприятий аграрного сектора Кыргызской Республики // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров стран Центральной Азии. 2016.- № 1-2(12,13)16. - С. 257-263.

11. **Жума кызы, Р.** Финансовое развитие сектора сельского хозяйства Кыргызской Республики [Текст] / Раица Жума кызы // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров стран Центральной Азии. -2016. № 3-4. - С20-27.

12. **Жума кызы, Р.** Исследования этапов развития финансового механизма в формировании и развитии сельского хозяйства Кыргызской Республики. [Текст] / Раица Жума кызы // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров стран Центральной Азии -2017. - № 3(18). -С.108-112.

13. **Жума кызы, Р.** Современные условия как побудитель исследования сущности финансового механизма в стратегии развития сельского хозяйства. [Текст] / Раица Жума кызы, Г.К. Омуркулова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров стран Центральной Азии. -2018. -№ 3. – С.99-108.

14. **Жума кызы, Р.** Роль МСФО в условиях глобализации экономики [Текст] / Раица Жума кызы, А.М. Салиева // Материалы Международной научно-практической конференции КЭУ. - 2017.- №2(40). -С.191-194.

15. **Жума кызы, Р.** Особенности и формы методы государственной финансовой поддержки сельского хозяйства Кыргызской республики. [Текст] / Раица Жума кызы, н.А. Маматова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров стран Центральной Азии). -2018.-№ 2. - С.62-68.

16. **Жума кызы, Р.** Оценка современной финансовой стратегии развития аграрного сектора Кыргызской Республики [Текст] / Раица Жума кызы // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров стран Центральной Азии. - 2018. -№ 2(21). - С. 68-76.

17. **Жума кызы, Р.** Методологические подходы к совершенствованию форм и методов государственной финансовой поддержки сельского хозяйства [Текст] / Раица Жума кызы, Э.К. Ногойбаева // Вестник ИЭМ КГУ им. И. Арабаева, 20018.- С.20-27.

18. **Жума кызы, Р.** Имущественная оценка финансово-хозяйственной деятельности сельскохозяйственных предприятий КР [Текст] / Раица Жума кызы, Э.К. Ногойбаева // Вестник КЭУ. Им. М. Рыскулбекова. - 2018. – С. 304-308 с.

19. **Жума кызы, Р.** К вопросу о государственной финансовой поддержке сельского хозяйства КР[Текст] / Раица Жума кызы // Вестник КЭУ. Им М.Рыскулбекова.- 2018г. – С.308-311с.

20. **Жума кызы, Р.** Устойчивое развитие аграрного сектора регионов КР[Текст] / Раица Жума кызы // Проблемы совершенствования и развития государственного аудита в республике Таджикистан. - Душанбе. - 2019. – С.357-362.

21. **Жума кызы, Р.** О методике программно-целевого финансирования и регулирования сельскохозяйственных предприятий КР[Текст] / Раица Жума кызы // Проблемы совершенствования и развития государственного аудита в республике Таджикистан. – Душанбе.- 2019.- С.242-247.

22. **Жума кызы, Р.** Тенденции развития государственной финансовой поддержки сельского хозяйства в КР [Текст] / Раица Жума кызы //Известия

Иссык-Кульского форума бухгалтеров стран Центральной Азии. -2019.- № 2(25). – С. 49-53.

23. **Жума кызы, Р.** О формировании механизма государственной поддержки сельхозпроизводителей на региональном уровне [Текст] / Раиза Жума кызы, К.Х. Барфиев // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров стран Центральной Азии. - № 2(25). – С.12-18.

24. **Жума кызы, Р.** Правовые механизмы регулирования финансовой деятельности сельскохозяйственных производителей. [Текст] / Раиза Жума кызы // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. - 2019 с.

25. **Жума кызы, Р.** Современная система налогообложения сельскохозяйственных товаропроизводителей как стратегический элемент экономической структуры [Текст] / Раиза Жума кызы, Э.К. Ногойбаева // Вестник КЭУ им. М. Рыскулбекова. - 2019.

26. **Жума кызы, Р.** Setting Managerial decisions based on an analysis of the financial situation of enterprises of the agricultural sector of the Kyrgyz Republic. [Текст] / «Статистика, учет, а аудит». - Алма-Ата.- 2019.- №4.

27. **Жума кызы, Р.** О развитии системы налогообложения в стратегической отрасли Кыргызской Республики [Текст] / Раиза Жума кызы // «Статистика, учет, а аудит». - Алма-Ата, -2019. - №4. –С.

28. **Жума кызы, Р.** Диагностика финансовых ресурсов сельскохозяйственных предприятий Кыргызской Республики [Текст] / Раиза Жума кызы // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе. - 2019. - № 8. -С.

29. **Жума кызы, Р.** О ценовой стратегии АПК Кыргызской Республики [Текст] / Раиза Жума кызы//Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе.- 2019. -№ 8. - С.85

30. **Жума кызы, Р.** Заемные ресурсы как главный фактор кредитования сельхозпредприятий КР [Текст] / Раиза Жума кызы, А.А. Бектурганова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров стран Центральной Азии. – Бишкек. - 2019.- № . -С.15.

31. **Жума кызы, Р.** Диагностика финансовых ресурсов сельскохозяйственных предприятий Кыргызской Республики [Текст] / Раиза Жума кызы // Серия социально-экономических и общественных наук Таджикистан. – Душанбе.- 2019. - № 8. – С.79-85.

32. **Жума кызы, Р.** Кредитование сельского хозяйства как главный фактор государственного регулирования сельскохозяйственных предприятий. [Текст] / Раиза Жума кызы // Международная научно-практическая конференция. - Россия, 2019. - 28-29 ноября

33. **Жума кызы, Р.** Оценка эффективности развития сельскохозяйственных предприятий Кыргызской Республики [Текст] / Раиза Жума кызы // Актуальные вопросы современной экономики.- Махачкала - 2019. - № 6/1– С. 507-414.

Жума кызы Раизанын 08.0010 – Финансы, акча жүгүртүү жана кредит адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн “Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүү стратегиясынын финансылык механизмдери” темасындагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: финансылык механизмдер, финансылык жөнгө салуу, мамлекеттик жөнгө салуу, мамлекеттик бюджет, бюджеттик каржылоо, айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү, финансылык ресурстар.

Изилдөөнүн объекти: республиканын жана анын региондорундагы айыл чарба ишканаларынын финансылык механизмдери жана финансылык ресурстары.

Изилдөөнүн максаты айыл чарбаны мамлекеттик жөнгө салуунун натыйжалуу финансылык механизмдерин түзүүнүн теориялык жана методологиялык маселелеринин комплексин чечүү, бюджеттик каржылоонун принципалдуу жаңы багыттарын негиздөө жана айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүн мамлекеттик финансылык колдоонун оптималдуу көлөмүн аныктоо болуп саналат.

Изилдөөнүн методдору жана материалдары: финансы тармагындагы айыл чарбанын финансылык механизмдерин түзүүнүн жана модернизациялоонун көйгөйлөрүн жана ушул тармактын мамлекеттик финансылык жөнгө салуу жана финансылык колдоо маселелерин чагылдырган

жетектөөчү ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде камтылган илимий жоболор кызмат кылды.

Иште ар кандай экономикалык изилдөө методдору пайдаланылды: монографиялык, аналитикалык, абстракттуу-логикалык, эсептик-конструктивдик, экономикалык-статистикалык, эксперттик баалоолор ж.б.

Алынган натыйжалар мамлекеттик жөнгө салуунун жана айыл чарбаны финансылык колдоонун финансылык механизмдерин модернизациялоо, айыл чарба өндүрүш чөйрөсүнүн финансылык мамилелерин эволюциялуу өнүктүрүүнү жалпылоо, айыл чарба товарларын өндүрүүчүлөрдүн бюджеттик субсидиясын көрсөтүүнүн методикасын иштеп чыгуу, мамлекеттик финансылык жөнгө салуунун жана финансылык колдоонун рационалдуу жана перспективдүү багыттарын аныктоо процессин айкындоонун теория-методологиялык мамилелерин өркүндөтүү менен бекемделет.

Пайдалануу даражасы: М.Рыскулбеков атындагы КЭУнун Экономиканын “Финансы жана кредит” багыты боюнча 2-3-курстун студенттери үчүн “Бухгалтердик эсеп анализ жана аудит” кафедрасынын Экономикалык анализ предмети боюнча лекциялык материалдарга жана практикалык сабактарына киргизилди.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертациянын материалдары пайдаланылды: 2013-2020-жылдары айыл чарбасын өнүктүрүү жана айыл чаба продукцияларын, чийки заттарды жана азык-түлүктөр рыногун жөнгө салуу программасын иштеп чыгууда; айыл чарбанын тармактарын мамлекеттик жөнгө салуу жана финансылык колдоонун механизмдерин түзүүнүн болжолун аткарууну мүнөздөгөн негизги көрсөткүчтөрдүн натыйжаларын баалоону аныктоодо; айыл аймагынын ресурстарын жана адаптацияланган потенциалын эсепке алуу менен мамлекеттик жана жергиликтүү бюджеттен айыл чарбасын бюджеттик каржалоону өнүктүрүү багыттары боюнча стратегиялык планы иштеп чыгууда.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жума кызы Раизы на тему: «Финансовый механизм стратегии развития сельского хозяйства Кыргызской Республики: методология, концепция использования» на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.10 – Финансы, денежное обращение и кредит

Ключевые слова: финансовый механизм, финансовое регулирование, государственное регулирование, государственный бюджет, бюджетное финансирование, сельскохозяйственные товаропроизводители, финансовые ресурсы, финансовый механизм, налогообложение и кредитование.

Объект исследования: финансовый механизм и финансовые ресурсы сельскохозяйственных предприятий КР и её регионов.

Целью исследования является решение комплекса теоретических и методических вопросов формирования эффективного финансового механизма государственного регулирования сельского хозяйства, обоснования

принципиально новых направлений бюджетного финансирования и определения оптимального размера государственной финансовой поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей.

Методы и материалы исследования: послужили научные положения, содержащиеся в трудах ведущих отечественных и зарубежных ученых в области финансов, в которых нашли отражение проблемы формирования и модернизации финансового механизма в сельском хозяйстве и вопросы государственного финансового регулирования и финансовой поддержки в отрасли. В работе использованы различные методы экономических исследований: монографический, аналитический, абстрактно – логический, расчетно – конструктивный, экономико-статистический, экспертных оценок, прогнозирование и др.

Полученные результаты заключается в совершенствовании теоретико-методологических подходов к определению процесса модернизации финансового механизма государственного регулирования и финансовой поддержки сельского хозяйства, обобщении эволюционного развития финансовых отношений в сфере сельскохозяйственного производства, разработке методик предоставления бюджетных субсидий сельскохозяйственным товаропроизводителям, определении рациональных и перспективных направлений государственного финансового регулирования и финансовой поддержки.

Степень использования: включены в лекционный материал и практические занятия по предмет: “Экономический анализ” для студентов КЭУ им. М. Рыскулбекова направлении “Экономика” по профили «Финансы и кредит» 2-3 курса на кафедре бухгалтерский учет анализ и аудит.

Область применения: Материалы диссертации использованы: при разработке программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013 - 2020 годы; при определении оценки результатов основных показателей, характеризующих выполнение прогнозов формирования механизма государственного регулирования и финансовой поддержки отраслей сельского хозяйства; при разработке стратегического плана по направлению развития бюджетного финансирования сельского хозяйства из государственного и регионального бюджета с учетом ресурсного и адаптивного потенциала сельских территорий.

Abstract

Dissertation of Zhuma kyzy Raiza on the topic:

«The financial mechanism of the agricultural development strategy of the Kyrgyz Republic: methodology, concept of use» for the degree of Doctor of Economics in the specialty 08.00.10 - Finance, money circulation and credit

Keywords: financial mechanism, financial regulation, state regulation, state budget, budget financing, agricultural producers, financial resources, financial mechanism.

Object of study: financial mechanism and financial resources of agricultural enterprises of the republic and its regions.

The aim of the study is to solve a set of theoretical and methodological issues of forming an effective financial mechanism for state regulation of agriculture, substantiating fundamentally new areas of budget financing and determining the optimal amount of state financial support for agricultural producers.

Research methods: the scientific provisions contained in the writings of leading domestic and foreign scientists in the field of finance, which reflected the problems of the formation and modernization of the financial mechanism in agriculture and the issues of state financial regulation and financial support in the industry.

Various methods of economic research were used in the work: monographic, analytical, abstract - logical, computational - constructive, economic and statistical, expert assessments, etc.

The results obtained include improving theoretical and methodological approaches to determining the process of modernizing the financial mechanism of state regulation and financial support for agriculture, generalizing the evolutionary development of financial relations in the field of agricultural production, developing methods for providing budget subsidies to agricultural producers, determining rational and promising areas of state financial regulation and financially support.

Degree of use: included in the lecture material and practical classes on the subject of Economic analysis for students of KEU (Kyrgyz Economic University) named after M. Ryskulbekova direction Economics in the profiles of "Finance and Credit" 2-3 courses at the Department of Accounting Analysis and Audit.

Scope: Materials of the dissertation were used: when developing a program for the development of agriculture and regulation of the markets for agricultural products, raw materials and food for 2013 - 2020; in determining the assessment of the results of the main indicators characterizing the fulfillment of forecasts of the formation of the mechanism of state regulation and financial support for agricultural sectors; when developing a strategic plan for the development of budget financing of agriculture from the state and regional budgets, taking into account the resource and adaptive potential of rural territories.